

HISTORICA OLOMUCENSIA
37–2010

SBORNÍK
PRACÍ HISTORICKÝCH
XXV

HISTORICA OLOMUCENSIA

37–2010

Sborník prací historických

XXV

KATEDRA HISTORIE

UNIVERZITA PALACKÉHO OLOMOUC

**Univerzita Palackého v Olomouci
Olomouc 2010**

Zpracování a vydání publikace bylo umožněno díky finanční podpoře udělené roku 2010 Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy ČR v rámci Rozvojového projektu č. 15/17, programu 7c, Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci: *Podpora excelence odborných a pedagogických publikačních výstupů pracovníků Filozofické fakulty Univerzity Palackého*.

Návaznost, periodicitu a anotace:

Časopis *Historica Olomucensia*, Sborník prací historických, je od roku 2010 zařazen do Seznamu recenzovaných neimpaktovaných periodik vydávaných v České republice. Navazuje na předchozí ediční řadu *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis – Historica*, Sborník prací historických, která začala vycházet v roce 1960. Od roku 2009 vychází 2× ročně, s uzávěrkou na konci ledna a na konci července. Oddíl Články a studie obsahuje odborné příspěvky věnované různým problémům českých a světových dějin, oddíl zprávy a recenze zahrnuje informace o činnosti katedry a jejích pracovišť, životopisy a bibliografie členů katedry a recenze.

Výkonný redaktor a editor a adresa redakce:

PhDr. Ivana Koucká, Katedra historie FF UP, Na Hradě 5, 771 80 Olomouc.

Redakční rada:

doc. PhDr. Jana Burešová, CSc. – předseda (Katedra historie FF UP v Olomouci), Mgr. Veronika Čapská, Ph.D., Mgr. Martin Čapský, Ph.D. (oba Ústav historických věd Filozoficko-přírodovědecké fakulty SU v Opavě), doc. PhDr. Jiří Kocián, CSc. (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR v Praze), PhDr. Ivana Koucká (Katedra historie FF UP v Olomouci), prof. PhDr. Jaroslav Vaculík, CSc. (Katedra historie PdF MU v Brně), PhDr. Michael Viktořík, Ph.D. (Katedra historie FF UP v Olomouci).

Internetové stránky časopisu s informacemi pro autory a s obsahem aktuálních čísel:

www.historie.upol.cz/ho.php

The authors are responsible for the content and the linguistic correctness of the papers.
Die Autoren sind für den Inhalt und die sprachliche Richtigkeit der Arbeiten verantwortlich.
Za obsah a jazykovou správnost prací odpovídají autoři.

Editorky © Ivana Koucká, Jitka Pelikánová, 2010

ISSN 1803-9561

V rámci projektu **19. století v přednáškách českých historiků** (Vzdělávací nadace Jana Husa; program Cursus Innovati 0803/NIF) byly v letním semestru 2009 prezentovány na Katedře historie FF UP v Olomouci přednášky:

Mgr. Jiřího Hutečky, Ph.D. (2. 3. 2009),
doc. Mgr. Lukáše Fasory, Ph.D. (30. 3. 2009),
prof. PhDr. Mileny Lenderové, CSc. (4. 5. 2009),
doc. PhDr. Jana Županiče, Ph.D. (11. 5. 2009),
PhDr. Jiřího Raka (4. 6. 2009).

Tyto přednášky jsou v upravené a rozšířené verzi publikovány v podobě vědeckých studií v oddílu Články a studie. Tematicky je k nim ještě přiřčen článěk PhDr. Michaela Viktoríka, Ph.D. Články jsou publikovány v abecedním pořadí příjmení autorů.

OBSAH

Články a studie

Lukáš Fasora <i>Občanské elity a obecní samospráva</i>	11
Jiří Hutečka <i>Válka a společnost v evropském „dlouhém“ 19. století. Stručný přehled problematiky</i>	17
Milena Lenderová <i>Dějiny žen mezi women's a gender history</i>	43
Jiří Rak <i>Maršál Schwarzenberg a bitva u Lipska v české historické paměti 19. a 20. století</i>	59
Michael Viktořík <i>Veřejné angažmá sladovníků (Malzfabrikantů) na půdě Olomouce</i>	69
Jan Županič <i>Úloha a postavení šlechty v moderní české společnosti</i>	77

Zprávy a recenze

Michael Viktořík <i>Prameny k vojenským dějinám Olomouce ve fondech a sbírkách Vojenského ústředního archivu v Praze</i>	87
Michael Viktořík Kaiserová, Kristina – Rak, Jiří (eds.): <i>Nacionalizace společnosti v Čechách 1848–1914.</i> Acta Universitatis Purkynianae, 142, Facultatis philosophicae – Studia Slavogermanica 1. Ústí nad Labem 2008.	91
The Authors and Summaries	93

ČLÁNKY A STUDIE

OBČANSKÉ ELITY A OBECNÍ SAMOSPRÁVA

Lukáš Fasora

Základní obrysy výzkumu občanských elit a obecní samosprávy v českých zemích navazují na výsledky výzkumu německých historiků z osmdesátých a devadesátých let minulého století. Zdejší Bürgertumsforschung získal nepochybně světový ohlas a byl snad nejvýraznějším produktem tzv. sociálně-historického obratu v německé historické vědě. Ve specificky německých podmínkách tážení ve společenských vědách nabyl i tzv. Bürgertumsforschung do jisté míry podobu hledání odpovědí na otázky po specifikách německé cesty moderními dějinami (tzv. Sonderweg), jeho důsledky pro interpretaci hlavně dějin první poloviny 19. století však byly mnohem větší.

Pro historiky ze zemí ležících na východ od Německa představovaly zmíněné výzkumy již v osmdesátých letech nepochybnou výzvu, podle míry badatelské svobody i vnímavosti k naléhavosti nastolených otázek na ni však reagovali rozdílně. Zatímco rakouské výzkumy podobné problematiky začaly již na sklonku osmdesátých let¹ a nevelké zpoždění v tomto ohledu vykazovala také historiografie maďarská,² čeští historikové na impulzy přicházející z Německa reagovali od přelomu století³ a velký boom zažívá výzkum až v posledních přibližně pěti letech. Na Slovensku nebo v Polsku je reakce dodnes poměrně slabá.⁴

Řadu inspirací skýtá především metodologie vypracovaná jednotlivými badatelskými týmy německého Bürgertumsforschung, především skupinami kolem Lothara Galla (tzv. frankfurtský projekt) a Jürgena Kocky (tzv. bielefeldský projekt). Shodné metodické prvky v obou projektech převažují nad odlišnostmi, tyto však pochopitelně přitahují více pozornosti. Shodný je především cíl výzkumů – tedy analyzovat společenské změny související s přeměnou stavovské společnosti ve společnost tzv. občanskou, pochopitelně s ohledem na související problémy industrializace, urbanizace, emancipace atd. Společným je pochopitelně zájem zvláště o změny týkající se měšťanstva jako společenské vrstvy, která nejvýrazněji ovlivnila dění raně moderní éry. Cestou k pochopení světa měšťanstva, jeho hodnot a konfliktních linií je fixace bádání na půdu konkrétních měst.⁵ Sounáležitost s městem hrála v identitě měšťanstva rozhodující úlohu, již sekundoval snad jen důraz na *samostatnost* (ekonomickou, myšlenkovou apod.). V širokém proudu bádání různí autoři rozdílně reagují na tezi o dominanci měšťanských kulturních vzorců v rámci dlou-

¹ URBANITSCH, Peter: *Das Forschungsprojekt „Stadtbürgertum in Cisleithanien 1861–1918. Neue Quellen und Zugänge zur Erforschung der Kommunalpolitik.“* In: PEŠEK, J. – LEDVINKA, V. (eds.): *Mezi liberalismem a totalitou. Komunální politika ve středoevropských zemích 1848–1948.* Documenta Pragensia, 14, 1997, s. 95–102.

² PÁL, Judit: *Städtegeschichte und die Forschung der bürgerlichen Eliten in der ungarischen Geschichtsschreibung.* In: FASORA, L. – HANUŠ, J. – MALÍŘ, Jiří: *Občanské elity a obecní samospráva 1848–1948.* Brno 2006, s. 84–93.

³ PEŠEK, Jiří: *Od aglomerace k velkoměstu. Praha a středoevropské metropole 1850–1920.* Praha 1999.

⁴ Srov. sborník FASORA, L. – HANUŠ, J. – MALÍŘ, J.: c. d.

⁵ KOCKA, Jürgen: *Bürgertum und Bürgerlichkeit als Problem der deutschen Geschichte vom späten 18. bis zum frühen 20. Jahrhundert.* In: Týž (Hg.): *Bürgertum und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert.* Göttingen 1987, s. 21–63.

hého 19. století nad alternativami představovanými hlavně konzervativní aristokracií nebo dělnickou subkulturou.⁶

Rozdílností mezi oběma nejvýznamnějšími projekty je také dost. Frankfurtský projekt např. vymezil své badatelské pole spíše s důrazem na právně-ekonomické parametry a definoval příslušnost k měšťanstvu především s odkazem na držbu aktivního volebního práva do městského zastupitelstva, tj. fakticky na otázku splnění daňového cenzu. Autoři bielefeldského projektu zaznamenali větší ohlas u odborné veřejnosti pokusem vymezit měšťanstvo spíše v rovině kulturní (hodnotový svět – práce, majetek, vzdělání, rovné šance – vzorec rodiny a výchovy, trávení volného času atd.). Oba přístupy mají své výhody a nevýhody, zatímco v Německu byla tzv. frankfurtská „modrá řada“ (podle unifikované obálky knih) hodnocena jako poněkud plochá a málo invenční, u českých historiků budoval L. Gall a spol. exaktností a snadnější prokazatelností tezí. Také bielefeldský projekt ovšem v některých základních tvrzeních narazil na odmítnutí oponentů – především Kockova skepse nad schopností tzv. starých honorací (tj. staroměstských elit s tradicí raného novověku) reagovat na výzvy moderní éry byla hodnocena jako přepjatá a v podstatě mylná.

Německou metodiku výzkumu pochopitelně nelze plně aplikovat na realie Předlitavska a českých zemí. Důvodů je vícero, především je třeba mít na paměti dosti odlišný stav pramenné základny ve velkých německých městech s tradicí vlastní státnosti. Těžiště výzkumu u našich západních sousedů také leží přibližně v období 1770–1870, kam historikové zpravidla kladou počátky občanské společnosti v největších městech se zámožným a sebevědomým měšťanstvem. Situace českých zemí, typických spíše maloměstským charakterem osídlení, opožděnou industrializací, celkově horší ekonomickou situací měšťanstva a z toho plynoucím zpožděním v oblasti rozvoje občanské společnosti, by spíše než výzkumům v Hamburku, Mnichově nebo Frankfurtu odpovídala bádání v německých maloměstech, v tomto prostředí však bylo výzkumů realizováno jako šafránu.⁷

I německým Bürgertumsforschung používané pojmy si pro naše realie zaslouží redefinici. Klíčovými se jeví především pojem *honorationen* (staré *honorace*, *Altbürgertum*, *Stadtbürgertum*), který ve velkých německých městech zahrnuje např. zámožné obchodníky typu Buddenbrockových ze slavné rodinné ságy Thomase Manna. V našich městech tímto pojmem označujeme osoby s dlouhou rodinnou tradicí pobytu ve městě, důležitým atributem jejich společenské prestiže byla držba měšťanského práva (z praktického hlediska po roce 1849 téměř bezvýznamná), vlastnictví domu na náměstí nebo v jeho blízkosti; obživu nacházely tyto osoby zpravidla v oblasti řemeslné výroby nebo regionálního obchodu. V celkově malých poměrech této společenské skupiny čněla snaha po sociálním vzestupu formou zisku erbovního měšťanství a zakoupením prestižních nemovitostí např. s právem várečným. Za typický znak této skupiny je často považována nechuť k nově příchozím osobám, které si nárokovaly prestiž ve městě na základě majetku nebo vzdělání, aniž by dostatečně oni sami nebo jejich předkové „trpěli s městem“. Zvláště ve významných správních centrech, tedy větších městech typu Brna, byly sice *honorationen* vystaveny

⁶ Srov. SCHMIDT, Jürgen: *Begrenzte Spielräume. Eine Beziehungsgeschichte von Arbeiterschaft und Bürgertum am Beispiel Erfurts 1870–1914*. Göttingen 2005, s. 11–26.

⁷ FASORA, L. – KLADIWA, Pavel: *Obecní samospráva a lokální elity v českých zemích 1850–1914*. Český časopis historický, r 102, 2004, č. 4, s. 796–827.

tlaku nových elit, samy však prokázaly nemalou schopnost reagovat na změněné poměry a i když byly zbaveny své někdejší dominance v životě města, veškerý vliv rozhodně neztratily. Naopak prudce industrializovaná maloměsta typu Moravské Ostravy představovala typické jeviště pro naprostou marginalizaci starých elit, které byly nemilosrdně nahrazeny kartelem velkopodnikatelů a s nimi spolupracujících vzdělců (advokátů, manažerů apod.).⁸ Ve městech, která neprošla industrializací a hlavní změny se zde odehrávaly se zpožděním (Uherské Hradiště, Jihlava), byl vliv honorací zachován a staré elitě se dostalo více času k transformaci a udržení vlivu.⁹

Druhou důležitou složkou měšťanstva je majetné měšťanstvo (*Besitzbürgertum*). I zde jsou průměrné majetky této společenské skupiny markantně menší než v Německu, na druhou stranu poměrně vysoká míra industrializace českých zemí vytvořila v našich poměrech vrstvu relativně zámožných osob, pro něž bychom mezi měšťanstvem na východ od našich hranic těžko hledali protějšek. Kromě podnikatelstva (továrníků a velkoobchodníků) do této skupiny počítáme také početné majitele nemovitostí a část řemeslnictva. Právě u této složky je hranice mezi společensky akceptovanými příslušníky měšťanstva a proletarizovanými drobnými řemeslníky velmi fluidní. V zásadě platí, že mezi proletarizované řemeslníky počítáme spíše osoby provozující živnost bez mistrovské zkoušky, bez vlastní nemovitosti a bez tovaryšů. Ve voličských seznamech tyto osoby nacházíme zařazené ve třetím sboru. Zvláště s ohledem na dělnickou subkulturu, formující se jako alternativa k měšťanské kultuře, se jeví vhodným v této souvislosti použití pojmu *Randbürgertum* (okrajové složky měšťanstva), kteří z hlediska sociální demokracie a její vize třídního boje nepředstavovali pro dělnictvo protivníka, ale potenciálního spojence.

Třetím pilířem pojmové struktury je pojem vzdělané měšťanstvo (*Bildungsbürgertum*). Počítáme sem osoby, které odvozovaly svoji příslušnost k měšťanské společnosti od svého vzdělání, nikoliv majetku. Opět se zde objevuje pojem okrajové složky měšťanstva, kde tentokrát vstupuje jako dělítko do hry držba vysokoškolského diplomu, na rozdíl od např. učitelů obecních škol, jako byl známý průkopník socialistického hnutí Pankrác Krkoška.

Téměř všude markantní „malost“ předlitavských poměrů ve srovnání s Německem vedla rakouské badatele kolem Petera Urbanitsche, Hannese Stekla nebo Hannse Haase k tematizaci pojmů *Kleinbürgertum* (maloměšťanstvo) a *Kleinbildungsbürgertum* (drobné vzdělané měšťanstvo), které více odpovídají jak majetkovým, tak mentálním horizontům malých měst Předlitavska, kde se i subalterní úředník bez vysokoškolského vzdělání počítal k místní honoraci.¹⁰

Studium proměn měšťanské společnosti je nejlépe možné provést na základě analýzy jejích neaktivnějších složek, které se zpravidla koncentrovaly kolem obecního výboru jako ústředního orgánu místní samosprávy. Pro úspěšnou kandidaturu do obecního výboru

⁸ KLADIWA, P.: *Obecní výbor Moravské Ostravy 1850–1913 – elita občanských vrstev průmyslového města*. Ostrava 2004.

⁹ Např. ČOUPEK, Jiří: *Ungarisch Hradisch – Bürgertum und Stadtpolitik*. In: URBANITSCH, Peter – STEKL, Hannes (Hg.): *Die Kleinstadtbürgertum in der Habsburgermonarchie 1862–1914*. Wien – Köln – Weimar 2000, s. 355–381; další seznam případových studií viz KLADIWA, P. – POKLUDOVÁ, Andrea – KAFKOVÁ, Renata: *Lesk a bída obecních samospráv Moravy a Slezska 1850–1914*. Díl II./1. Muži z radnice. Ostrava 2008.

¹⁰ Srov. ULSPERGER, Elisabeth: *Modell und Wirklichkeit – Zur kulturellen und politischen Praxis in Kleinstädten*. In: STEKL, H. (Hg.): *Kleinstadtbürgertum in Niederösterreich: Horn, Eggenburg und Retz um 1900*. Wien 1994.

byla podle Pierra Bourdieu habituálním předpokladem držba sociálního, ekonomického a kulturního kapitálu, samozřejmě při kalkulaci s odlišnostmi v této oblasti podle specifické situace a problémů příslušného města. Od obecního výboru jako funkční elity občanských vrstev se očekávalo vydávání podstatných impulzů k modernizaci města, přičemž míra samostatnosti obecních starších byla v tomto ohledu ve vztahu ke státu nebo významným podnikatelským subjektům dosti rozdílná. Místní elita generovala také své zástupce do vyšších zastupitelských sborů, především do zemského sněmu, který byl svojí činností obecním samosprávám blíže než sněm říšský.

Podle J. Kocky je pochopení identity a mentální mapy měšťana stěží možné bez zahrnutí konfliktní linie, která ležela mezi ním a příslušníkem nižších městských sociálních vrstev, respektive jejich nejorganizovanější a politicky nejvlivnější částí, totiž sociální demokracií.¹¹ Je zřejmé, že vztah sociální demokracie ke Kernbürgertum (jádro občanských vrstev, tedy hlavně podnikatelům a s nimi spojeným vzdělavcům) nebyl profilován výhradně teorií třídního boje, ale přinejmenším na místní úrovni se od devadesátých let vytvářel složitý vztah konfliktní spolupráce nad komunálními otázkami. Sociální demokraté se v komunální politice na Moravě do roku 1914 dokázali prosadit do obecního výboru v Brně, Valašském Meziříčí, Tišnově, Kroměříži, Přerově a Prostějově a získávali voliče především svojí kritikou sociálních programů a oligarchických metod vlády měšťanských sil. Celá složitá situace vyžaduje podrobnějšího zkoumání, hlavním interpretačním rámcem se podle německých zkušeností jeví otázka po míře tzv. Verbürgerlichung nižších vrstev obyvatelstva¹² – tedy otázka po míře vzájemného ovlivňování mezi měšťanstvem a dělnictvem, přičemž při vymezení jednacích pole hrála velkou roli otázka akceptace myšlenky zastupitelské demokracie na straně socialistů a myšlenky sociálně orientovaného státu rovných šancí pro každého na straně dosud privilegovaného měšťanstva.

Při výzkumu se ukazuje produktivita komparativního přístupu k jednotlivým městům, a proto je nezbytností stanovení určité typologie měst.¹³ Jako každá typologie má i ta aktuálně používaná svá problémová místa, v zásadě je však nutno podle zkušenosti německých badatelů v našich podmínkách odlišovat a) metropolitní města (s typickými ingerencemi státu do dění v měšťanské společnosti, oslabené ve svých liberálních tendencích navíc také přítomností dvora, vysokého počtu aristokracie a úřednictva); b) univerzitní města (s typickou orientací na služby v oblasti vzdělání a servisu pro studenty a s hypertrofovanou mocí struktur vzdělaného měšťanstva a c) lázeňská a rentiérská města s demograficky a sociálně velmi specifickou strukturou obyvatel. Tři zmíněné typy měst nejsou v českých zemích de facto zastoupeny, resp. zastoupeny jsou, ale vzhledem k absenci výzkumu o jejich situaci nemáme podstatnější informace. Lépe vypadá situace v oblasti výzkumu zbývajících tří typů měst: d) prudce industrializovaná města (s typic-

¹¹ KOCKA, J.: c. d., s. 21–63.

¹² SROV. MAHNKOPF, Birgit: *Verbürgerlichung. Die Legende vom Ende des Proletariats*. Frankfurt – New York 1985.

¹³ GALL, Lothar (Hg.): *Stadt und Bürgertum im 19. Jh.* München 1990; BLOTEVOGEL, Hans Heinrich: *Methodische Probleme der Erfassung städtischer Funktionen und funktionaler Städtetypen anhand quantitativerr Analysen der Berufstatistik*. In: EHBRECHT, Wilfried (Hg.): *Voraussetzungen und Methoden geschichtlicher Städteforschung*. Köln – Wien 1979, s. 217–269.

kou marginalizací starých elit ve prospěch podnikatelstva a s ním spojených vzdělců);¹⁴ e) tradiční řemeslnická, obchodní a správní města, v nichž se buď kvůli slabé industrializaci udržel vliv starých elit doplněný o nárůst vlivu vzdělců (např. Jihlava, Znojmo),¹⁵ nebo se v důsledku industrializace sice zdejší staré elity musely smířit s jistou ztrátou vlivu, dominance podnikatelstva však v důsledku vysokého počtu úřednictva, učitelstva a také kvůli relativně velké síle a flexibilitě řemeslnických vrstev nebyla rozhodně taková, jako v prudce industrializovaných městech (Brno).¹⁶ Početně zastoupená maloměsta sloužící jako centra služeb pro okolní agrární oblasti jsou posledním typem měst, v Předlitavsku co do početnosti profilovým, z hlediska společenských změn však přece jen poněkud ospalým příkladem vývoje občanské společnosti.¹⁷

Pramenná základna výzkumu svojí pestrostí odpovídá používané metodě kolektivního biogramu. Fundamentem jsou prameny statistické povahy, bez nichž je výzkum v dané lokalitě stěží realizovatelný (sčítací operáty, pozemkové knihy a hlavně voličské seznamy pro komunální volby s uvedením daňové poplatnosti). Rodinné vazby příslušníků komunální elity pomáhají odhalit matriky. Významnější osobnosti příslušné komunální elity často zachytily ve svých databázích také soudobé biografické příručky, také existence místního tisku je pro pochopení vzájemných vazeb mezi jednotlivci i zájmovými bloky obtížně zachytitelná. Velký význam má spolková agenda, neboť spolky představovaly na místní úrovni v dané době předchůdce politických stran. Manažerské schopnosti a připravenost příslušné komunální elity pro zvládnutí často komplikovaných úkolů v oblasti správy města, investic a modernizace infrastruktury je možno posoudit s pomocí protokolů o zasedáních obecního výboru, případně výročních zpráv o hospodaření a fungování místní správy. Činnost místní samosprávy měla i svůj přesah mimo město, který se projevoval hlavně na úrovni zemského sněmu a obchodní a živnostenské komory, kam byli delegováni zpravidla reprezentanti v místě (okresu) dominantního mocenského bloku.

Závěrem je možno konstatovat, že přechod společnosti od stavovského k občanskému modelu byl v českých zemích a v Předlitavsku provázen řadou opatrných reformních kroků „shora“, které petrifikovaly na rozdíl od západní Evropy ve druhé polovině 19. století mnoho relikvů stavovství. Pouze v největších a nejvyspělejších komunitách modernizace společnosti více pokročila ve vztahu ke státu i starým elitám a dosáhla úrovně srovnatelné se západní Evropou. Pokud byl významným hybatelem změn v západní Evropě liberalismus, u nás se tento směr od počátku projevoval jako poměrně slabší, hlavně kvůli slabosti sociální základny. Liberální étos narážel na katolický konzervatismus velké části

¹⁴ KLADIWA, P.: c. d.; Hye, Hans-Peter: *Aussig – eine Industriestadt am Rande des Reiches*. In: Urbanitsch, P. – Stekl, H. (Hg.): c. d., s. 25–78.

¹⁵ MARKEL, Martin: *Mezi centrem a periferií – občanské elity ve Znojmě a okolí*. In: FASORA, L. – HANUŠ, J. – MALÍŘ, J.: c. d., s. 316–326; FASORA, L.: *Sociální struktura jihlavských občanských vrstev v letech 1867–1897*. Západní Morava, 9, 2005, s. 89–97 a další práce viz MACKOVÁ, Marie: *Obecní samospráva v kontextu českého regionálního bádání*. In: FASORA, L. – HANUŠ, J. – MALÍŘ, J.: c. d., s. 108–112.

¹⁶ FASORA, L.: *Svobodný občan ve svobodné obci? Občanské elity a obecní samospráva města Brna 1851–1914*. Brno 2008; HUBBARD, WILLIAM: *Auf dem Weg zur Großstadt. Sozialgeschichte der Stadt Graz 1850–1914*. München 1984.

¹⁷ Např. LATZKA, Jan: *Občanské elity města Žďáru* (magisterská diplomová práce obhájená na Historickém ústavu FF Masarykovy univerzity v roce 2008); RŮŽIČKA, Jan: *Komunální elity a obecní samospráva Bučovic v éře dvou starostů (1886–1914)* (magisterská diplomová práce obhájená na Katedře historie FF Univerzity Palackého v roce 2009) a další literatura viz MACKOVÁ, M.: c. d. (viz pozn. č. 15).

měšťanstva, jemuž v recepci liberálních vizí bránily také deficity vzdělanostní a ekonomické. O to více je možno roli akcelérátoru společenských změn u nás připsat nacionálnímu soupeření, pro upřesnění motivací nacionální rivality na místní úrovni přinesl výzkum samospráv řadu závažných poznatků a relativizoval tak dosavadní ploché a příliš černobílé interpretace. I když v mnoha ohledech ustrnul vývoj občanské společnosti u nás na půli cesty mezi starým a novým, přesto se fungování obecních samospráv stalo významnou školou občanské zodpovědnosti a zastupitelské demokracie pro část politickými právy obdařeného obyvatelstva, což dokazuje řada excelentních výsledků na poli modernizace měst ve druhé polovině 19. století. Přesto nelze zapomínat, že stav obecních samospráv byl v politickém slova smyslu plodem kompromisu mezi starými a novými elitami z padesátých a šedesátých let 19. století a velmi dynamický vývoj společnosti začal postupně stále více ukazovat také na nespravedlivost modelu privilegovaného volebního práva, jemuž byla sféra obecních samospráv až na několik výjimek až do roku 1914 vyslovenou baštou. Nedostatečný podíl nižších sociálních vrstev na rozhodování spolu s celkově polovičatou demokratizací poměrů byl jednou z nejdůležitějších příčin patologických jevů ve sféře komunální politiky. Přesto se v části municipalit na sklonku existence podunajské říše začaly objevovat pokusy o vytvoření nové, sociálně orientované politiky kompromisu části měšťanských sil se sociální demokracií, které byly předzvěstí podobných koalic známých z časů meziválečné republiky.

SUMMARY

CIVIL ELITES AND MUNICIPAL SELF-GOVERNMENT

Article analyses the methodology of both the German and Austrian historical writings regarding research on township and civil society, with additional information on the up-to-date state of research in the Czech Republic. The author works with the traditional triad (*Stadtbürgertum* – *Wirtschaftsbürgertum* – *Bildungsbürgertum*), focusing his attention on differences in social and cultural profile of the Czech Lands in comparison to Germany, as well as on the process of mixing the old burgher classes with the newly rising liberal society, a process that highly contributed to severe failings in Austrian liberalism. *Kleinstadtbürgertum* and *Kleinstadtbildungsbürgertum* also constitute relevant terms in this geographical area, because they (according to Austrian historians) more precisely express the factual economic and educational weaknesses of the part of most townspeople. The process of instituting a specific middle-class, bourgeois identity in contrast to the city itself and to lower social classes (for example the working classes) is also studied.

Translated by Mgr. Jiří Hutečka, Ph.D.

Doc. Mgr. Lukáš Fasora, Ph.D.
Historický ústav
Filozofická fakulta
Masarykova Univerzita
Arne Nováka 1
602 00 Brno

VÁLKA A SPOLEČNOST V EVROPSKÉM „DLOUHÉM“ 19. STOLETÍ. STRUČNÝ PŘEHLED PROBLEMATIKY

Jiří Hutečka

Tento text, jenž je v zásadě písemnou verzí přednášky, vedené na stejné téma pro studenty Katedry historie Univerzity Palackého, rozhodně není – a vzhledem ke svému rozsahu ani být nemůže – snahou o vyčerpávající analýzu dané problematiky. Jeho primárním účelem je podat komplexní a pokud možno přehledný obraz války jakožto kulturní a sociální instituce v Evropě v průběhu „dlouhého“ 19. století. Jeho hlubším smyslem je pak ukázat, že historii války a vojenství lze (a je třeba) nahlížet i jinak, než je v české historiografii obvykle zvykem – nejen jako pouhou součást politických dějin, na niž je s oblibou redukována v akademických kruzích, pokud ji tedy neignorují úplně; či jako předmět studia české historiografie vojenství, za níž se až příliš často skrývá buďto populární literatura (viz velká většina produkce k napoleonské tematice), nebo sice nepochybně potřebný, leč značným pozitivismem zatížený výzkum v oblasti biografii, výzbroje či administrativních struktur.¹ Válka je však především obrazem společnosti a protože je smutným faktem, že jde zároveň i o jednu z nejstarších lidských sociálně-kulturních institucí, je třeba se jí takto i zabývat a v tomto kontextu ji vnímat. „Dlouhé“ 19. století je pak pro tento přístup, vlastní v západní historiografii již po několik desetiletí tzv. „nové historiografii vojenství“,² více než příhodné, neboť sociální proměna, nazývaná souhrnně „modernizační proces“, s sebou přinesla i sérii rychlých změn v institucích a způsobech vedení války. Problematika „války a společnosti“ je proto v tomto textu pojata jako snaha o postižení dynamického procesu vývoje v daném období. Právě vnímání dynamiky a kontextu neustálých změn by totiž mělo podle britského historika Jeremy Blacka tvořit jádro historie vojenství.³

¹ Pro stále relativně nedávný souhrnný přehled české historiografie vojenství viz ŠEDIVÝ, Ivan: *Česká historiografie vojenství 1989–2002: Témata, metody, osobnosti, problémy, kontexty*. Český časopis historický (dále jen ČČH), 100, 2002, č. 4, s. 868–901. Autorův náhled na problematiku viz HUTEČKA, Jiří: *Jeremy Black: Rethinking Military History* (recenze). Dějiny-teorie-kritika, 2006, č. 1, s. 168–172.

² Za průkopnické práce lze v tomto směru považovat následující studie: KEEGAN, John: *The Face of Battle*. London 1976; resp. CORVISIER, André: *Armées et sociétés en Europe de 1494 à 1789*. Paris 1976.

³ Viz BLACK, Jeremy: *Rethinking Military History*. Oxford 2004. Literatury, především zahraniční, existuje k tématu války v 19. století nepřeberné množství. Pro další orientaci čtenáře lze vybrat pouze několik základních, přehledových titulů: BEST, Geoffrey: *War and Society in Revolutionary Europe, 1770–1870*. London 1982; BOND, Brian: *War and Society in Europe, 1870–1970*. London 1984; BLACK, J. (ed.): *European Warfare 1815–2000*. London 2002; STRACHAN, Hew: *European Armies and the Conduct of War*. London 1983; resp. DANGL, Vojtěch: *Armáda a společnost na prelome 19. a 20. storočia*. Bratislava 2006. Velice přínosnou interpretaci tématu a jeho zasazení do kontextu vývoje lze najít i v obecnějších analýzách války v evropských dějinách, z nichž některé již byly publikovány v českém překladu. Viz HOWARD, Michael: *Válka v evropské historii*. Brno 1997; resp. TOWNSHEND, Charles (ed.): *Historie moderní války*. Praha 2007. K tématům z českého prostředí je literatura o poznání sporadičtější, čtenář by však rozhodně neměl pominout nejnovější a velice kvalitní studii, zabývající se válkou z podobného úhlu, jako tento text. Viz KOLDINSKÁ, Marie – ŠEDIVÝ, I.: *Válka a armáda v českých dějinách: sociohistorické črty*. Praha 2008. Z konkrétnější problematiky je pak možno zmínit např. BĚLINA, Pavel – FUČÍK, Josef: *Válka 1866*. Praha 2005; z biografii např. HAVEL, Petr – ROMAŇÁK, Andrej: *Maršál Radecký: Vojevůdce pěti císařů*. Praha

Jak je zřejmé z dosud řečeného, historie je v tomto textu vnímána strukturálně a je proto třeba zdůraznit, že za zde popisovanými myšlenkovými, sociálními, organizačními či technologickými procesy se skrývají lidé, jejich život a, bohužel, především smrt. Historik by nikdy neměl zapomínat, že důsledkem a často i jediným smyslem zde prezentovaných struktur byl koneckonců boj a s ním spojená stěží představitelná hromadná destrukce a zabíjení. Organizované násilí ve své dobově podmíněné formě tvoří jádro celého problému, k němuž vše ostatní směřuje, a tuto skutečnost je třeba mít neustále na zřeteli, pokud chceme válku a vojenské instituce zkoumat důvěryhodným způsobem.

Proces změny, kterým prošla válka v průběhu „dlouhého“ 19. století v Evropě, lze uchopit v několika vzájemně se prolínajících a doplňujících rovinách, z nichž každá svým způsobem podmiňuje ostatní. Těmito rovinami jsou *ideje, instituce a technologie*. Dříve, než se do nich postupně ponoříme, je vhodné stručně postihnout řekněme „výchozí stav“, tedy vojenské instituce *ancien régime*.

Armády a námořní flotily „starého režimu“ byly vrcholným produktem procesu, o němž se historikové vojenství prou již několik desítek let – tzv. vojenské revoluce.⁴ Ať již přijmeme kteroukoliv variantu této teorie, zjednodušeně lze říci, že na jejím konci je vždy vznik moderního byrokratického státu, jehož primárním účelem bylo zajistit trvalou existenci a spolehlivé fungování ozbrojených sil. Merkantilistický přístup k ekonomice, propracovaná administrativa i systém daní a odvodů, to vše existuje v zájmu sjednocujícího cíle – dát panovníkovi do rukou ozbrojenou moc v maximálních počtech, v maximální možné kvalitě a – oproti předchozím obdobím především – kdykoliv. Stálé armády jsou sice z ekonomického hlediska velice náročnou formou ozbrojených sil, na rozdíl od šiků sročených na základě vazalské povinnosti či prostých obchodních vztahů jsou však z hlediska vladaře nekonečně spolehlivější. Nepřekvapí proto, že mezi evropskými panovníky byly takové armády dlouhodobým snem nejpозději od časů Karla VII. a jeho *compagnies d'ordonnance*, s nimiž začal díky nově vypsáním stálým daním po roce 1444 sjednocovat Francii. Trvalo nicméně více než dvě století, než vývoj státu jako instituce pokročil natolik, aby stálá armáda byla opravdu stálá a nerozpadala se, kdykoliv se zhroutí státní finance, tj. každých několik let. Vše změnilo až postupné zformování fungujícího administrativního aparátu, majícího stále dokonalejší přehled o vojenských možnostech jemu podléhajících území a využívajícího je především nepřímou cestou daňového zatížení, jehož vynucování státu umožňoval mimo jiné právě onen monopol na ozbrojenou moc, který tento systém vytvářel. O hlavním účelu daňového zatížení hovoří prostý fakt, že i v době míru vynakládal raně novověký stát na ozbrojené síly 40–50 % veškerých výdajů. Tento podíl se v době války obvykle vyšplhal až na 80–90 %. A protože většina válek, včetně vítězných, přinášela jen minimální okamžitý zisk, docházelo i přes veškerou snahu merkantilisticky smýšlejících ministrů po celé Evropě k hlubokému státnímu zadlužení, neúnosnému zvy-

2000. Obstojný faktografický základ je stále schopna podat i dnes již klasická syntéza: KLUČINA, Petr a kol.: *Vojské dějiny Československa*. 2. díl. Praha 1986. Obecné závěry o vztahu války a společnosti v 19. století jsou vysloveny např. i v HUTEČKA, J.: *Země krví zbrocená: americká občanská válka, 1861–1865* (dále jen *Země krví zbrocená*). Praha 2008.

⁴ Pro sumarizaci celé diskuze, včetně klíčových statí z pera autorů, jako jsou Michael Roberts nebo Geoffrey Parker, viz ROGERS, Clifford (ed.): *The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*. Boulder 1995.

šování daní a v zemi nejpostiženější, ve Francii, nakonec i k revoluci. Vše bylo o to tíživější, že zmiňovaná období míru byla pro většinu států 18. století nepříliš obvyklým luxusem.⁵

Válka byla záležitostí velice častou také z toho důvodu, že byla zcela přirozenou součástí dobového diskurzu „mezinárodních vztahů“. Jejím primárním účelem byla budto expanze (obvykle z defenzivních důvodů, viz Francie), nebo, v reakci na ni, snaha o znovunastolení rovnováhy sil. Pro tento účel byl plně dostačující dobový koncept tzv. „omezené války“, chápáné jako svého druhu extrémní forma diplomacie. Jejím účelem není úplné pokoření a ovládnutí protivníka, jež je ostatně pouze obtížně dosažitelné, ale dosažení některého z uvedených cílů. Tento diskurz, jenž s dalším vývojem podstoupil radikální proměnu a který si i díky ní následně vysloužil pohrdavé označení „kabinetní válka“, sloužil svému účelu více než dobře, k čemuž jistě přispívala i relativně (v porovnání s pozdějším, ale i předchozím obdobím) nižší intenzita konfliktů, dávající „omezenosti“ války další rozměr – válka, stejně jako celá společnost, byla nyní organizovanější a disciplinovanější než dříve, zároveň však ještě nepřerostla v masovou destrukci. Podobně jako bylo funkcí stálé armády v době míru, Rousseauovými slovy, „znevlnění a zotročení občanů“, tj. z pohledu vládnoucí elity především udržení společenského *statu quo* a v případě nutnosti i pacifikace obyvatelstva, udržení určité formy řádu bylo konečným cílem i její hlavní činnosti – války.⁶ Celý rozměr limitovaného a centrálně řízeného konfliktu tak příhodně odrážel dobové myšlení, neodlučně spjaté s osvícenským viděním světa.

Osvícenský myšlenkový diskurz zanechal v 18. století hluboké stopy prakticky ve všech sférách života a válka rozhodně nebyla výjimkou. Spíše naopak – mnozí autoři dokonce nazývají soudobé vojenské myšlení tzv. „vojenským osvícenstvím“.⁷ V jeho rámci byl „vědecký postup“ uveden i do vojenské teorie, doprovázen dalšími projevy osvícenského nazírání světa – snahou o maximální uniformitu (nikoliv náhodou nastává věk uniforem, nadto odrážejících i dobové módní trendy), o vytlačení náhody a zmatku z bitevního pole s pomocí rigidní taktiky (na zemi i na moři), a především úsilím o nalezení všeobjímajících strategických *principů*, jež by, podobně jako principy v jakékoliv jiné lidské činnosti, podle osvícenců umožnily komukoliv dosáhnout úspěchu na základě jejich dodržování. Slovy pravděpodobně nejznámějšího proponenta tohoto přístupu k „vojenskému umění“, barona Jomini, „je to především strategie, která se může řídit danými zákony podobně,

⁵ Válka se samozřejmě mohla vyplácet dlouhodobě skrze územní či imperiální zisky (viz příklad Velké Británie), nebo také v případě států jako např. Hesensko, pro něž naopak představovala skrze „pronájem“ armády některé z velmocí významný zdroj příjmů. Pro procenta státních vojenských výdajů viz GAT, Azar: *War in Human Civilization*. Oxford 2006, s. 494. Všechny evropské velmoci byly ve válečném stavu po více než polovinu let v období 1500–1750.

⁶ ROUSSEAU, Jean-Jacques: *Considérations sur le gouvernement de Pologne* (dále jen *Considérations*). Paris 1772, s. 56. Dostupné na http://classiques.uqac.ca/classiques/Rousseau_jj/considerations_pologne/considerations_pologne.html (28. 4. 2009). Často brutální nasazení armády k potlačení sociálního neklidu všeho druhu bylo za „starého režimu“ běžným postupem, ať již se jednalo o selské bouře v Čechách, Pugačevovo povstání v Rusku nebo Gordonovy bouře v Londýně. Zproblematizování těchto metod přineslo v zásadě až šíření myšlenek podobných citovanému Rousseauovu názoru – viz např. reakce na tzv. bostonský masakr v britských koloniích v Severní Americe.

⁷ Viz např. GAT, A.: *A History of Military Thought: From the Enlightenment to the Cold War* (dále jen *A History of Military Thought*). Oxford 2001. Příkladem značného zájmu osvícenců o válku budiž i fakt, že sama *Encyklopedie* obsahuje výhradně k tomuto tématu 1250 hesel (z cca 75 000), přičemž stovky dalších se válkou zabývají ve spojení s heslem jiným. Viz LYNN, John A.: *The Treatment of Military Subjects in Diderot's Encyclopedie*. *Journal of Military History*, 65, 2001, č. 1, s. 133.

jako se jimi řídí přírodní vědy.⁸ Matematický, resp. geometrický náhled na svět se skrze dobovou estetiku promítal i do taktiky, která na souši i na mořích pojala za ideál (vedena ovšem i praktickými úvahami stran palebné síly a disciplíny) lineární formaci a řízenou palbu. Vyrovnané dlouhé řady pěšáků či bitevních (tj. řadových) lodí však měly vyjma estetického kouzla a maximálního využití palebné síly soudobých zbraní z pohledu osvěcenských generálů i další výhodu – v největší možné míře omezovaly inherentní chaotičnost bitevní vřavy, alespoň tedy teoreticky. Ani takové omezení taktiky v zájmu kontroly nad situací však (vcelku pochopitelně) nevedlo k úplnému odstranění zmatku, chaosu a riskantní nepředvídatelnosti polních bitev, protože tyto nepatřily k právě nejoblíbenějším činnostem vojevůdců (jakkoliv právě v nich bylo možno prokázat největší statečnost a získat největší slávu) a byly považovány za projev buďto zoufalství nebo rovnou mdlého ducha. „Generálové, kteří nemají příliš velkých znalostí, vždy preferují bitvu před jinými válečnými akcemi, jež by byly méně riskantní, ale vyžadovaly by větších schopností,“ prohlásil maršál de Puységur, zatímco Mořic Saský soudil, že schopný generál zvítězí ve válce, aniž by vybojoval jedinou bitvu.⁹ Dokonce i Friedrich Veliký, jenž bezpečně vede statistiky vojevůdců 18. století v počtu svedených bitev a který se jim rozhodně nevyhýbal, je považoval spíše než za cokoli jiného za nutné zlo, vynucené strategickou situací Pruska.

Zatímco bitva byla z důvodu své trvajících nepředvídatelnosti obecně považována za příliš riskantní podnik, ideálem osvěcenských vojevůdců bylo vyčerpání protivníka skrze manévry proti jeho komunikacím, často spojené s mnohem populárnější formou vedení války než bylo přímé střetnutí – s obléháním. Že bylo budování desítek nákladných pevností, jež byly ve svém bastionovém charakteru samy o sobě vrcholem dobové geometrické estetiky, koncem 17. a v 18. století velice populární záležitostí, je zřejmé již z jejich pouhé četnosti, která činila obléhání při jakémkoliv tažení po západní Evropě víceméně nevyhnutelným. Ve své nevyhnutelnosti však byla tato činnost i obecně preferovaná – nejenže zcela splňovala touhu po maximální kontrole událostí a předvídatelnosti výsledku, vycházející z nezbytnosti dodržování matematických, resp. geometrických (tj. vědeckých) principů při obléhacích pracích, ale zároveň výrazně (ovšem za cenu ztraceného času) šetřila lidskou sílu. Zatímco v polní bitvě, spočívající v masovém ostřelování jedné linie nekrytých vojáků druhou na krátkou vzdálenost, bylo možno ztratit za jedině odpoledne tisíce mužů bez ohledu na to, kdo se nakonec stal vítězem, při obléhání, jež bylo z principu materiálovou bitvou, i přes příležitostné krvavé řeže v průlomech či podkopech, masové ztráty nehrozily.¹⁰ „Spalujme střelný prach a prolévejme méně krve,“ zněla slova největšího z vojenských

⁸ JOMINI, Baron de: *The Art of War*. Přel. G. H. Mendell – W. P. Craighill. Philadelphia 1862, s. 293.

⁹ Puységur cit. in LE BLONDE, Guillaume: *Bataille*. In: DIDEROT, Denis – D'ALEMBERT, Jean le Rond (eds.): *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, sv. 2, s. 134. Dostupné na <http://encyclopedia.uchicago.edu/> (8. 5. 2009).

¹⁰ Bitva s užitím lineární taktiky byla vlastně jakousi kolektivní, masovou obdobou soudobého rituálu souboje. Lze i říci, že v obou variantách byla primárním zájmem zúčastněných čest. K těžkým ztrátám na obou stranách viz např. extrémní příklad bitvy u Malplaquetu r. 1709, v níž spojené vojsko vévody z Marlborough a Evžena Savojského sice zvítězilo, přišlo však o téměř dvakrát více mužů než poražení Francouzi – 21 000 z 85 000. Pro příklad nízké četnosti bitev, jež se může zdát čtenáři vnímajícímu válku právě skrze ně až překvapivá, lze zůstat u kariéry vévody z Marlborough. Tento známý vyznavač přímých střetnutí vybojoval v průběhu války o španělské dědictví (1701–1713) pět významných bitev (Donauwörth, Blenheim, Ramillies, Oudenarde, Malplaquet) v porovnání se třemi desítkami obléhání. Viz např. CHANDLER, David G.: *Marlborough as Military Commander*. New York 1973.

inženýrů, maršála de Vauban.¹¹ Ne že by byli generálové ve věku rozumu až takovými humanisty, že by jim záleželo na životech prostých vojáků – lidské životy zde byly pouhým nositelem bojové efektivity profesionální armády. Nositelem vzácným a nákladným.

Jak bylo řečeno, armády 18. století byly stále, vyžadující neustálé doplňování i v době míru, o válečném stavu ani nemluvě. Důstojnický sbor byl (obvykle s výjimkou námořnictva a technických druhů zbraní) ve všech zemích výhradní doménou šlechtických vrstev (v případě Pruska byla služba považována dokonce za povinnost vyplývající ze sociálního postavení), přičemž důstojníci jako celek tvořili svérázné kosmopolitní, doslova panevropské společenství, sloužící za svůj život často i v několika armádách podle aktuální nabídky a situace. Oproti tomu verbování mužstva bylo poněkud složitější a v zásadě se mohlo dít několika způsoby, kombinovanými dle místních zvyklostí a okamžité potřeby.¹²

Ideálním vojákem byl dobrovolník, jenž se nechal naverbovat ať již z ryzího vlastenectví, touhy po dobrodružství či po sociálním zajištění, kvůli finanční odměně při podpisu smlouvy či z prosté snahy uniknout složitostem civilního života, od potíží se zákonem až po rodinné rozpře. Mnozí z „dobrovolníků“ byli často jednoduše podvedeni, a prakticky všichni bez rozdílu pocházeli z nejnižších pater sociální hierarchie. Vzhledem k nabízeným vyhlídkám tvrdého života v armádě pak příliš nepřekvapí, že žádná země nebyla ani zdaleka schopna naplnit stavy svých ozbrojených sil tímto způsobem. Oblíbeným doplňkem tudíž byli cizinci, žoldnéři najímaní ať již jednotlivě či přímo po regimentech (opět lze připomenout Hesensko, jež tímto způsobem doplňovalo jak britskou armádu, tak svoji státní pokladnu). Tento způsob, jakkoli finančně náročný, byl výhodný pro svoji flexibilitu i pro skutečnost, že vlastní populace se mohla věnovat ekonomicky výnosnějším činnostem (a armádu tak platit svými daněmi). Například poměr cizinců v pruské armádě stoupal v průběhu 18. století z jedné třetiny až na dvě pětiny.¹³ Ani tato metoda však nedostačovala, a armády se proto v průběhu století (např. v Prusku v roce 1733, v Rakousku roku 1781) obrátily k systému konskripcí, zahrnujícímu povinnou službu každého muže z vybrané skupiny po určitou dobu, obvykle však doživotně. Zde hrála důležitou roli ona „vybraná skupina“, obvykle se vztahující opět pouze na nejchudší vrstvy, z nichž ještě vrchnost s oblibou vybírala ty nejméně „užitečné“. Kvalitu a motivaci takto získaných rekrutů si lze snadno představit, přesto však byla vyšší než u další podstatné části ozbrojených sil – násilně odvedených jedinců. Britská armáda a námořnictvo tímto způsobem periodicky vyprazdňovaly věznice, krčmy a chudobince, zatímco kontinentální armády braly za vděk prakticky kýmkoliv, kdo byl po ruce a právě nikam nepatřil – studenty, tovaryši, žebráky či jinými osobami z „okraje“ společnosti. Podobným způsobem byl elegantně řešen i problém válečných zajatců – byli jednoduše „převerbováni“. Tito „nedobrovolníci“ pak především v průběhu dlouhých válečných konfliktů tvořili často i více než třetinu ozbrojené moci absolutistických panovníků.

Takto získaná pestrá směsice vojáků byla samozřejmě pouze s obtížemi a velmi pomalu (a často brutálně) přetvářena důstojníky ve fungující bojovou sílu, přičemž v některých armádách zřejmě bez přehánění platilo rčení, že se voják musí bát více svých důstojníků než nepřítel. Zde je třeba varovat před přílišnou generalizací (danou do značné míry

¹¹ Cit. in LYNN, John A.: *Battle: A History of Combat and Culture* (dále jen *Battle*). Boulder 2003, s. 131.

¹² Více viz např. DUFFY, Christopher: *Military Experience in the Age of Reason*. New York 1988.

¹³ Viz též: *Army of Frederick the Great*. Newton Abbot 1974, s. 39nn.

stereotypním vnímáním profesionálních vojáků ze strany liberálů v 19. století) – je zřejmé, že v armádách „starého režimu“ sloužila řada především déle sloužících vojáků s upřímnou ochotou bojovat „za krále a vlast“, resp. svůj regiment, stejně jako nemálo důstojníků vědomých si toho, že důkladná péče o vojáky má větší účinek než desítky ran holí. Mezi armádami navíc existovaly obrovské rozdíly, kdy např. francouzská byla mnohem více založena na dobrovolnosti než pruská či ruská. Vysoké ztráty nicméně vedly v době války k nezbytnosti doplňovat prořídlé regimenty všemi výše uvedenými prostředky, s odpovídajícími důsledky.

Výcvik tak, jak byl doveden do vrcholné podoby v pruské armádě (mezi jednotlivými armádami existovaly také v oblasti pojetí disciplíny nebetyčné rozdíly, kdy se na opačném pólu legendárního pruského drilu nacházela francouzská ležérnost), měl za účel doslova vytlouct z vojáků jakoukoliv individualitu a vynutit si naprostou a automatickou poslušnost rozkazům. Krom toho, že automatické reakce vyhovovaly jak touze velitelů po maximální kontrole dění na bojišti (a po jeho maximální předvídatelnosti) a dobová zbraňová technologie, prakticky znemožňující mířenou střelbu, vedla k důrazu na rychlost (a tím k nezbytnosti drilu), individualita vojáků byla potlačována mimo jiné i proto, že jejich vlastní iniciativa často směřovala, nikoliv překvapivě, k dezerci. André Corvisier uvádí, že po celou dobu 18. století tvořili dezertéři z jiných armád či regimentů 10 % stavu francouzské armády, přičemž počet těch, kteří ze služby nadobro unikli, byl nepochybně taktéž značný.¹⁴ Státy *ancien régime* od svých ozbrojených sil vyžadovaly především automatickou poslušnost a loajalitu, nikoliv ideologickou motivaci, jež nebyla vzhledem k výše popsaným způsobům verbování prakticky možná. Vojská služba byla *službou* v pravém smyslu slova – vojáci byli chápáni jako sluhové státu. Loajalitu k této službě, tj. v rámci specificky utvářené „plukovní subkultury“ především k regimentu, si vytvářeli jen velmi zvolna a obtížně, a vycvičit spolehlivého vojáka trvalo dlouhá léta. Jeho ztráta, jež mohla být dílem okamžiku, pak byla pro armádu o to bolestnější – i z tohoto důvodu tudíž velitelé preferovali obléhání před bitvou. Vydupat ze země armádu, rozprášenou v jednom nešťastném odpoledni, bylo organizačně, ale i ekonomicky nesmírně problematické, neli téměř nemožné, a rozhodně časově velice náročné – Friedrich Veliký se o tom mohl v průběhu sedmileté války přesvědčit hned několikrát, a na kvalitě pruské armády se jím naordinované „pouštění žilou“ nesmlouvavě podepisovalo.

Často pochybná či přímo neexistující motivace vojáků, příliš nesouvisející s jakýmkoliv patriotismem, přinášela řadu problémů, do značné míry definujících možnosti armád ve „věku rozumu“. Již samotná rigidní lineární bitevní taktika představovala ideální prostředek maximalizace kontroly vojáků v boji, přičemž tato kontrola byla trvale potřebná i mimo něj, jak dokládají mimo jiné i instrukce Friedricha Velikého, varujícího své generály před tábořením v lesích z důvodu zvýšeného rizika dezercí a doporučujícího neustálou kontrolu mužstva.¹⁵ Stejným způsobem omezovala nespolehlivost armády i její logistiku, jež byla, pokud to bylo jen trochu možné, založena na těžkopádném systému zásobovacích skladů a komunikačních linií. Jakkoliv musel být tento ideální model více než často doplňován tradičními postupy získávání zásob z krajiny (tj. rekvírováním a rabováním), snaha

¹⁴ CORVISIER, André: *Armies and Societies in Europe, 1494–1789*. London 1979, s. 71.

¹⁵ FREDERICK THE GREAT: *The King of Prussia's Military Instruction to His Generals*. Přel. T. Foster. London 1797, čl. 1. Dostupné na http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/readings/fred_instructions.htm (8. 5. 2009).

nerozptylovat armádu mimo bezprostřední kontrolu důstojníků byla v tomto směru velmi omezující, neboť vojsko bylo připoutáno k „řetězu“ svých komunikací a jeho pohyb tím byl značně omezen. O to více vynikal význam strategického manévru, s nímž bylo možno rozhodnout tažení opravdu bez boje, a také strategicky umístěných pevností blokujících hlavní komunikační trasy. Armáda, která nemohla být již vzhledem ke své nákladnosti nikdy příliš početná (velikost polních armád se obvykle pohybovala hluboko pod sto tisíc mužů), pak nemohla pevnosti prostě obcházet a byla nucena je zdoluhavě a s nejistým výsledkem obléhat, což jen dále prohlubovalo „bludný kruh nerozhodnosti“, do nějž omezená válka v 18. století často upadala. Jak však již bylo řečeno, tato nerozhodnost nebyla vzhledem k omezeným cílům války, prostým ideologické motivace a s omezeným riskem i ziskem, nikterak na škodu. Dostupné prostředky pouze vhodně doplňovaly cíle války. Je nicméně zřejmé, že změna v jednom z prvků musela nutně směřovat k proměně celku.

Ideje

Proměny v ideové rovině související s vedením války, k nimž dochází na konci 18. století, lze rozdělit do dvou specifických podskupin, z nichž první představuje proměnu *ideologickou*.

Jak bylo řečeno, vojáci armád *ancien régime*, pochodující Evropou obvykle pro kus chleba, střechu nad hlavou, anebo rovnou proti své vůli, byli ve svém chápání vojenské služby obvykle na hony vzdáleni jakémukoliv vlasteneckému zápalu. Přestože s proměnou společnosti, růstem vzdělanosti a informačního propojení spěly mnohé evropské země stále rychleji k „pomyslným komunitám“ tak, jak je definoval ve své studii principů nacionalismu Benedict Anderson, ve vztahu k válce se tato proměna projevovala zatím pouze omezeně.¹⁶ Přestože k vzednutí lidového patriotismu docházelo v průběhu válek v 18. století stále častěji (například v Británii během sedmileté války) a státy je pochopitelně podporovaly, až na výjimky neexistovala přílišná snaha ideologicky motivovat celou populaci k ozbrojenému odporu. Ozbrojená moc byla, i přes příležitostné výbuchy násilí mezi obyvatelstvem, monopolizována státem, a ten nebyl příliš nakloněn dovolávat se idejí, které by ji mohly podkopávat.

Nedostatek patriotismu v řadách ozbrojených sil byl pochopitelně terčem kritiky řady osvícenských myslitelů, shlížejících se v ideálu občana-vojáka tak, jak jej objevili v dějinách antického Řecka a především Říma. Obzvláště silný byl tento trend ve Francii, jejíž armáda upadla po porážce v sedmileté válce do hluboké krize a nastoupila cestu experimentů a reforem, které budou nakonec dovedeny k dokonalosti revolucí a následně Napoleonem Bonapartem. První známky této kritiky lze nalézt již v *Encyklopedii*. Rousseau byl názoru, že „je jisté, že největší divy statečnosti byly vedeny láskou k vlasti,“ a jeho kolega Montlovier k tomu konkrétněji dodával: „Co by mělo francouzského vojáka poutat [ke službě], je láska ke své vlasti a ke svému králi,“ tak jako k ní poutal vlastenecký cit římské občany.¹⁷ Idea *občanství* jako základ této dle jejich názoru vznešené a jediné správné motivace k účasti ve válce postupně získávala mezi filozofy na popularitě a v roce 1772 již Rousseau

¹⁶ Viz ANDERSON, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London 1983.

¹⁷ ROUSSEAU, J.-J.: *Economie*. In: *Encyclopédie*. Sv. 5, s. 341; MONTLOVIER, Jean-Denis: *Voleur*. In: *Tamtéž*. Sv. 17, s. 452.

ve svých doporučeních Polákům k jejich nové ústavě kategoricky tvrdil, že „každý občan musí být vojákem, nikoliv z povolání, ale z povinnosti. Takový byl vojenský systém Římanů... a takový by měl být v každém svobodném státě.“¹⁸ Naplnění tohoto ideálu ve vlastní zemi se již Rousseau nedožil, nicméně o dvacet let později to byla právě Francie, v níž došlo v důsledku revoluce k radikální proměně pojetí vojenské služby, jež bude mít pro evropské dějiny dalekosáhlé důsledky.

Pokud se dopustíme téměř až rouhačského zjednodušení, můžeme francouzskou revoluci popsat jako proces, v němž se vlády nad společností chopily střední vrstvy. To samé lze pak prohlásit i ve vztahu k válce, s tím rozdílem, že do ní byla v mnohem větší míře zapojena společnost jako celek. Podobně jako v případě státu, který si jeho noví vládcové, „občané“, přivlastnili, dochází i k posunu ve vnímání válečného konfliktu. Válka přestává být záležitostí králů a jejich vojenského služebnictva a stává se společnou věcí masy náhle politicky aktivovaných obyvatel. Těm se dostalo občanských práv, jejichž zachování bylo logicky spojeno s trváním revoluce, a revoluce byla zase identifikována s formující se „pomyslnou komunitou“ francouzského, navýsost politického národa. Tomu se dostalo z hlediska upevnění identity zcela jedinečného stimulu, když se evropské velmoci rozhodly v roce 1792 vývoj ve Francii zvrátit vojenskou silou (čehož si byli představitelé revoluce dobře vědomi, když pro válku v Konventu nadšeně hlasovali). Ve chvíli, kdy byla ohrožena revoluce, bylo možné přenést myšlenku filozofů do reality – a dožadovat se naplnění občanských povinností, k nimž podle antického předobrazu nepatřilo pouze placení daní, ale především služba komunitě při její obraně. Byl tím odhalen základ tradičního (a tím i moderního) konceptu občanství, vycházející z pojetí občana jakožto válečníka. Komunita, v našem případě francouzská společnost, samozřejmě tento posun vnímala a vojenská služba závratně stoupala na žebříčku sociálního ohodnocení. Zatímco dříve byli vojáci spodinou společnosti, zde nastupují cestu ke statutu „hrdinů národa“.

Výsledkem je zcela zásadní proměna motivace vojáků v motivaci ideologickou, resp. sociální. Idea občanství, spojená s koncepcí národa a v případě Francie konce 18. století vtělená v „obranu Revoluce“, přináší do kolektivní mysli společnosti pocit, že vojenská služba představuje bezpodmínečnou povinnost k „pomyslné komunitě“; povinnost, za níž by měl být každý občan vděčen: „Když nás vlast povolá na svoji obranu,“ psal v prosinci 1793 mladý dobrovolník Armée du Nord své značně nevěřící matce, „musíme utíkat, jako bychom běželi k dobrému jídlu.“ V případě ohrožení národa je občanská individualita zapomenuta a jednotlivec se stává pouhou buňkou v těle „národa ve zbraní“. „Náš život, naše bohatství a naše schopnosti nepatří nám. Je to národ, vlast, komu náleží.“¹⁹ Smrt v boji je následně kulturně konstruována jako kolektivní rána na těle národa, sebeobětování při jeho obraně pak jakožto vrcholné vyjádření národního vědomí – a individuálního heroismu. Z národa se stává nejvyšší hodnota. „Pokud zde zahynu, měla byste se radovat. Lze snad přinést větší oběť než smrti za svou zemi? Lze snad zemřít pro spravedlivější, slavnější a čistší věc?“ Odpověď milionů mužů v 19. a 20. století bude stejně jasná a tragická jako v případě autora těchto slov: „Ne!“²⁰ Vrcholným výrazem symbolického propojení

¹⁸ ROUSSEAU, J.-J.: *Considérations*, s. 56.

¹⁹ Francois-Xavier Joliclerc matce, 13. prosince 1793. In: JOLICLERC, Étienne (ed.): *Joliclerc, Volontaire aux armées de la révolution: ses lettres (1793–1796)*. Paris 1905, s. 142.

²⁰ Joliclerc matce, 30. května 1794. In: Tamtéž, s. 169–170.

individuální oběti s kolektivním smutkem komunity se později stane tradice pohřbívání „neznámého vojína“ v rámci vyrovnávání se s masovým traumatem z vyvrcholení ideologie národa ve zbrani, tj. z první světové války.

Ti, kteří výše uvedené nadšení nesdíleli, obvykle proto, že měli v životě co ztratit (dobrovolníky v každé válce 19. i 20. století vždy budou především mladí muži do 25 let), byli vystaveni sociálnímu tlaku, který se s postupným prorůstáním nacionální ideologie společností stále stupňoval. Toto prorůstání, jdoucí ruku v ruce s přerodem osvícenské představy národa jako politické komunity rovnoprávných občanů ve společenství, slovy Karla Deutsche, „spojené společnou mylnou představou o svém původu a sdílenou nesnášenlivostí vůči svým sousedům“, bylo institucionálně podporováno skrze rodinnou i státní výchovu.²¹ V extrémní formě nacionalismu, kterou můžeme sledovat v řadě zemí Evropy na přelomu 19. a 20. století, se pak dokonce válka stává primárním smyslem existence národa, jeho vrcholným testem, protože, jak tvrdil v roce 1897 německý historik Heinrich Treitschke, „není vznešenějšího obětování se jednoho člena komunity pro druhého než v čase války.“²² S vyvrcholením evropského nacionalismu se tak válka stala jeho posvátným rituálem: „V sázce je vznešené morální dobro národní cti... jež má povahu absolutní svátosti a která nutí jednotlivce, aby se pro ni obětoval.“²³ I u daleko méně radikální většiny veřejnosti byla služba v armádě chápána minimálně jako nevyhnutelná povinnost mužské části populace a sociální tlak na její naplnění byl obrovský. Důsledkem bylo, že v roce 1914 milióny mužů, ať již s nadšením či alespoň s pocitem nevyhnutelnosti, oblékly uniformu a nechaly se po čtyři roky hromadně zabíjet se stoickým klidem, jenž překvapil i většinu předválečných teoretiků.

Důsledky a změny, jež přinesla ideologická motivace vojáků do vedení války, byly nezměrné. Největší novinkou bylo odstranění tradičního problému, na který narážely v 18. století všechny evropské armády – nedostatku a následně vysoké ceny lidské síly. Zatímco ještě v roce 1791 měla mít francouzská armáda papírově 157 000 profesionálních vojáků, idea občana-vojáka umožnila krom verbování tisíců nadšených dobrovolníků také převratnou institucionalizaci celé koncepce a vytvoření, doslova a do písmene, „národa ve zbrani“. Prostředkem k tomu byla masová aplikace starého konskripčního systému na všechny svobodné muže od 18 do 25 (později do 30) let bez výjimky v rámci zákona o *levée en masse* ze srpna 1793. Ochotu (pochopitelně zdaleka ne bezvýhradnou) podřídit se mobilizačnímu procesu zde již nelze vysvětlit prostou hrozbou dopadů státní moci – populace, jejíž nejnížší vrstvy byly již téměř sto let víceméně smířené se selektivní konskripcí, byla nyní, díky ideologickému přesvědčení o obraně revoluce a vlasti v ohrožení, svolná i k mnohem zásadnějším obětem. Přestože byly důsledky zákona záhy v zájmu sociálního smíru i ekonomické efektivity omezeny řadou výjimek, dokázal ve spojení s centrálně řízenou mobilizací zdrojů celé země přivést a pod trikolórou revoluce vycvičit, vystrojit a vyzbrojit neuvěřitelný jeden milion mužů, tedy alespoň teoreticky. Tři čtvrtiny z nich pak byly připraveny k boji již v roce 1794.²⁴ Nikdy předtím nedisponoval jakýkoliv evropský stát takovou silou.

²¹ DEUTSCH, Karl W.: *Nationalism and Its Alternatives*. New York 1969, s. 3.

²² TREITSCHKE, Heinrich von: *Politik*. Leipzig 1899. Sv. 1, s. 74.

²³ Tamtéž, s. 24.

²⁴ Viz BEST, G: c. d., s. 87; viz také LYNN, John A.: *The Bayonets of the Republic: Motivation and Tactics in the Army of Revolutionary France, 1791–1794* (dále jen *The Bayonets*). Boulder 1996, s. 4.

Jedním z hlavních důsledků existence masové armády bylo, že generálové i státy jako takové mohli nyní akceptovat ztráty v mnohem větším měřítku a zároveň mnohem více riskovat, neboť živá síla se stala nahraditelnou. Tento posun představuje zásadní předpoklad pro myšlenkový obrat ve vojenské teorii, jenž je popsán v dalším oddíle. V extrémní variantě, do níž tato logika dospěla s první světovou válkou, byla jediným omezením množství dostupných vojáků populace sama, jak se ukázalo v letech 1917–1918, kdy se země jako Británie či Francie dostaly do situace, v níž jim nezbylo než čekat, až další ročník „doroste“ do věku, který mu dá ono pochybné právo k účasti v „mlýnku na maso“ Západní fronty. S armádou, založenou na občanské povinnosti (institucionalizované do branné povinnosti), také zcela odpadalo dřívější ekonomické hledisko. Vojáci byli nyní nejen dostupní, ale také „levní“. Omezením se tak stává pouze ekonomika jako celek, kdy určitou část mužů je třeba ponechat v zázemí, aby drželi celý stále náročnější systém v chodu. Zde přinese další posunutí hranice opět první světová válka, která rozšíří „občanské povinnosti“ žen z výchovy synů na „práci pro vlast“ ve válečném průmyslu, a v rámci logiky moderního občanství (odvozeného od „služby komunitě“) tím nastartuje cestu k jejich definitivní politické emancipaci. Výsledkem důležitým z hlediska kolektivní mentality pak je, že válka se v 19. století postupně stává *masovou* zkušeností, sdílenou mnohem větší částí populace Evropy. Schopnost moderní společnosti tuto zkušenost skrze své komunikační propojení sdílet pak vede k zásadnějším sociálním a psychologickým dopadům války na celou komunitu. Zde je ovšem třeba mít na paměti, že v Evropě 19. století nedosáhla mobilizace lidských zdrojů nikterak extrémní procentuální úrovně až do první světové války, v níž se však účinnost ideologické motivace spojená s institucionalizací branné povinnosti projevila naplno – v armádách jednotlivých zemí se ocitlo 25–45 % všech mužů.²⁵

Krom zřejmého (ve francouzském případě pětinasobného) navýšení počtů armády přinesla ideologická motivace i další změny. V první řadě se jedná o dosud nevídaný nárůst významu *morálky* takto motivovaných obyvatel. Zatímco morálka obyvatelstva hrála ve válkách *ancien régime* sekundární, až zcela podřadnou roli (výjimku lze vzhledem k faktické vládě parlamentu spatřovat snad jen ve Velké Británii), nyní s ní bylo nutno počítat jako s klíčovým faktorem, jenž se stával o to důležitějším, jak se Evropou šířil francouzskou revolucí odpoutaný politický liberalismus směřující většinu zemí, nakonec dokonce i Rusko, ke konstitučnímu parlamentnímu systému. Stát si tak sice připoutal občany k válce skrze jejich povinnost, zároveň se však stal závislý na jejich ochotě ji podporovat. V téměř čistě demokratické společnosti, jakou mohl již ve třicátých letech 19. století pozorovat Alexis de Tocqueville ve Spojených státech amerických, si tudíž občané válku prakticky „přivlastnili“ – stejně jako stát byla nyní jejich. V okamžiku, kdy toto vše doprovázely technologické změny v komunikaci (viz níže) a společnost se stala mediální,

²⁵ Viz KEELEY, Lawrence H.: *War Before Civilization: The Myth of the Peaceful Savage*. Oxford 1996, s. 189 (tabulka). Pro srovnání – vojensky dlouhodobě neefektivnější předmoderní společnost, římská republika, jejíž ozbrojené síly stály taktéž na konceptu občanské povinnosti, byla schopna v průběhu druhé punské války dlouhodobě udržovat ve zbrani 26 % svých občanů. Viz PATTERSON, John: *Military Organization and Social Change in the Later Roman Republic*. In: RICH, John – SHIPLEY, Graham (eds.): *War and Society in the Roman World*. London 1993, s. 95–96. Je více než evidentní, že základní podmínkou masové vojenské participace je ideologická motivace, obvykle založená na konceptu občanství. Pro srovnání, armáda nejvíce militarizovaného státu *ancien régime*, Pruska, tvořila v roce 1786 sedm procent mužské populace – z toho však byly dvě pětiny cizinci. Viz CORVISIER, A.: *c. d.*, s. 113.

tiskem do značné míry ovládanou masou, musel se stát začít starat o postoje občanů k válce.²⁶ Potíž byla v tom, že touha jednotlivců po obětování se pro komunitu, na níž stál celý nový vojenský systém, měla tendenci s déle trvajících válečnými útrapami a ztrátami vyprchávat. Klíčový význam v tu chvíli dostává „mediální obraz“ války a zásadní starosti moderního státu se stává propaganda, jejímž účelem je primárně udržet morálku obyvatel na takové výši, aby byli nadále ochotni plnit svoji „občanskou povinnost“. V okamžiku, kdy si to státy s počátkem první světové války naplno uvědomí, zahájí tím svůj revoluční průnik do myšlenkového světa lidí a naznačí cestu, která povede v extrémních případech interpretace role státu ve společnosti až k pokusu o realizaci *totalitní* společnosti (Německo, Rusko), mj. právě v důsledku válečného prožitku Velké války. Ta také poprvé naplno naznačí další možný důsledek ideologie „národa ve zbrani“ – pokud nyní vede válku národ jako celek, pak každý příslušník tohoto národa logicky přispívá válečnému úsilí svým dílem, což plně ospravedlňuje realizaci *totalní* války – tj. smazání tradičního rozdílu mezi bojující a nebojující složkou obyvatelstva a cílené útoky na civilní cíle.

Pokud se vrátíme zpět k počátkům francouzské revoluce, můžeme identifikovat i revoluční dopady ideologické motivace vojáků na samotnou podobu války, tj. na strategii, operace a taktiku. Mezi tradiční mýty o revoluční armádě patří tvrzení, že její vojáci poráželi tupě mechanické šiky nepřátel *a priori* svým revolučním *elánem*. Jak bylo dokázáno, skutečnost byla poněkud složitější a nelze než zvažovat, zda je zmíněný mýtus spíše produktem liberální historiografie, s oblibou stavící umělé kvalitativní kontrasty mezi „starým“ a „novým“ režimem, nebo zda jde spíše, jak tvrdí John Lynn, o důsledek vnímání sebe sama a na ně napojené konstruování minulosti ze strany francouzských historiků, důstojníků i vojáků.²⁷ Skutečnost je taková, že zatímco experimenty s přechodem od linie zpět ke koloně (tj. masové formaci vhodnější pro zteč) i s užitím rojnice probíhaly intenzivně již v rámci snah o reformu armády po sedmileté válce, až revoluce jim umožnila plné rozvinutí a aplikaci. Nejenže umožnila řadě reformních důstojníků náhlý hodnostní vzestup, dala jim také do ruky vhodnější nástroj. Obzvláště poté, co byly nadšené, leč zoufale nedisciplinované dobrovolnické oddíly Národní gardy sloučený v červenci 1792 se skomírající pravidelnou armádou a o rok později k tomuto jádru přibýly statisíce rekrutů mobilizovaných podle *levée en masse*, vytvořila francouzská armáda téměř ideální směs profesionalismu a ideologického nadšení. Po počátečních výstřelcích dobrovolníci záhy pochopili, že válka jistou míru disciplíny přece jen vyžaduje, zatímco profesionální důstojníci se učili novým metodám velení, přičemž ideologicky motivovaní vojáci jim v tom byli nápomocni. Krom elánu v boji projevovali elán především při výcviku, který tudíž

²⁶ K soudobému popisu demokratické, médií a „tyranií většiny“ ovládané společnosti, viz TOCQUEVILLE, Alexis de: *Demokracie v Americe*. Praha 2000. K otázce významu médií ve válce v 19. století více viz HUTEČKA, J.: *Země krví zbrocená*, passim.

²⁷ Viz LYNN, J. A.: *En Avant! The Origins of the Revolutionary Attack*. In: LYNN, J. A. (ed.): *Tools of War: Instruments, Ideas, and Institutions of Warfare, 1445–1871*. Urbana 1990, s. 154–176. Lynn vysledoval francouzský důraz na *elán* a bodákovou zteč (zdůvodňovaný již v 18. století specificky „francouzskou“ národní povahou) hluboko do vojenské tradice armády *ancien régime*, přičemž revoluce a její armády, jakoliv jejich reálná taktika vypadala často zcela jinak, vytvořila kolem sebe Lynnem identifikovaný „mýtus bajonetu“. Na tomto mýtu založená víra v přirozený *elán* francouzského vojáka a důraz na jeho morální kvality v útoku (reprezentovaná lidmi jako byl pozdější maršál Foch) pak byla konstrukcí, na níž stála francouzská taktická doktrína v roce 1914. Tragické důsledky střetnutí „mýtu bajonetu“ s realitou kulometu není třeba rozvádět. Více k taktice revolučních armád také Týž: *The Bayonets*, s. 185nn.

postupoval mnohem rychleji než ve „staré“ armádě a vedl k tomu, že revoluční armády obvykle nebyly, jak se často uvádí, nevycvičeným davem nadšenců. Vnitřní motivace také umožnila naplno využít dřívějších taktických experimentů – například rojnice mohla být nyní využívána masově, ve výjimečných případech, diktovaných situacích, i pro celé armády, neboť nyní již nebyla třeba neustálá kontrola a dohled důstojníků (v rojnici nemožné) a bylo možno spolehnout se na individuální motivaci jednotlivců nebo malých skupin, jež je pro tento z hlediska individuálních taktických dovedností sofistikovaný způsob boje extrémně důležitá.

Podobně i logistika se již nyní nemusela spoléhat pouze na omezující komunikační linie, neboť vojáci byli schopni programově získávat zásoby (tj. především potraviny) z krajiny, kterou procházeli, ať již pomocí propracovaného systému rekvizic (což byl ideální napoleonský model) nebo prostým loupáním (což byl častý výsledek), aniž by hrozily masové dezerce v důsledku rozptýlení vojska. Je také pravdou, že rostoucí velikost armád, jež si mimo jiné vynutila i propracovanější organizační strukturu, a tím i taktickou a operační pružnost (dochází zde k vzniku hierarchie jednotek užívané dodnes), si při možnostech dobové komunikační sítě tento postup do značné míry vynucovala. Toto relativní osvobození se od absolutní závislosti na komunikačních liniích následně umožnilo radikálně zrychlit přesuny armád, čímž položilo základ slavným napoleonským manévřům, jako bylo obklíčení Rakušanů u Ulmu v roce 1805. Větší armády méně závislé na komunikacích pak ukončily tři století trvající primariát pevností ve vojenském myšlení – ty bylo nyní možno namísto zdoluhavého obléhání jednoduše obejít či neutralizovat, což dále podpořilo pohyblivost armád i tím, že je osvobodilo od s obléháním spojené logistické zátěže v podobě těžkopádného trénu a zásob munice, mnohonásobně překračujících běžnou potřebu. Válka se stala nejen méně „omezenou“, ale i pohyblivější, a, co je nejdůležitější, v důsledku popsané ideologické proměny se klíčová role v ní přesunula prakticky zcela na polní armády, což dále umožnilo realizaci souběžně probíhající změny v oblasti *teoretické*. Změny, která výrazně přispěje k evropské tragédii let 1914–1918.

Jak bylo uvedeno výše, vojenská realita 18. století nemalým způsobem odrážela dobový osvícenský světonázor i s ním spojenou dobovou estetiku. Podobný trend ve vývoji „diskurzu války“ lze vysledovat i v následujícím období tzv. „vojenského romantismu“.²⁸ Jak již napovídá název, teorie války přejala pod vlivem autorů, jako byli Kant či Fichte, romantické vidění světa. Podobně jako oni odmítli teoretikové vojenského romantismu „čistý rozum“ a hledali zdroje pro chápání válečné reality jinde. Tam, kde vojenské osvícenství vyzývalo racionální univerzálně platné principy a jejich matematicky přesnou aplikaci, tam kladl vojenský romantismus důraz na jedinečnost každé historické zkušenosti a lidský faktor. Tam, kde dříve hrála hlavní roli logika a rozum, byly nyní za klíčové považovány morální síla, charakter, emoce a vůle. Kde byl dříve talent měřen schopností zvládnout principy, se nyní oceňoval „romantický génius“ velitele, jenž si své principy utvářel sám na základě neustále se proměňující reality a obecné zkušenosti. Zatímco vojenské osvícenství vytrvale usilovalo o vytlačení chaosu a nastolení maximálně předvídatelného řádu, vojenský romantismus chaotickou akci vyhledával a dokonce, k hrůze proponentů starého přístupu,

²⁸ K diskuzi termínu „vojenský romantismus“ viz LYNN, J. A.: *Battle*, s. 192–200. Více viz GAT, A.: *A History of Military Thought*, s. 141–265.

přiznával podstatnou roli náhodě. A zatímco vojenští osvícenci budovali své teorie na válkách králů, vojenský romantismus, jdoucí ruku v ruce s revolucí, sledoval války národů.

Živoucím ztělesněním vojenského romantismu a idolem (nejen vojenských) romantiků se pochopitelně stal Napoleon Bonaparte a jeho tažení, často (ve spojení s masovým zabíjením poněkud paradoxně) označovaná za umělecká díla. Hlavním nositelem přetvoření nové válečné reality v novou teorii se pak stal muž, jenž si dal za životní úkol analyzovat a vysvětlit válku v její celistvosti. Základem mu k tomu byla mimo jiné i osobní zkušenost právě s taženími francouzského císaře. Tímto mužem byl pruský generál Carl von Clausewitz. Jeho dílo, nazvané příhodně *O válce* (1832), patří dodnes ke klíčovému spisům vojenské i politické teorie, jakožto produkt své doby je však především vrcholným dílem vojenského romantismu.²⁹

Clausewitz vycházel z toho, že teorie jeho předchůdců (vojenských osvícenců) vytvářejí naprosto falešný, dogmatický a jednostranný obraz podstaty války, což ostatně naplno odhalila napoleonská zkušenost, a rozhodl se tento stav napravit, přičemž se mu podařilo, podobně jako romantikům ve vztahu k osvícenství obecně, vytvořit teorii podobně dogmatickou, avšak zrcadlově obrácenou. Válka je pro něj „aktem násilí s cílem donutit protivníka, aby se podřídil naší vůli.“ Boj je jejím „základním prvkem“, tvrdí Clausewitz, a ve zjevné narážce na své osvícenské předchůdce dodává, že pouze „lidumilné duše by si... mohly pomyslet, že je možno protivníka dovedně odzbrojit nebo porazit a přitom mu příliš neublížit... Je marná, ba přímo scestná snaha nevsímat si povahy drsnosti jen proto, že je nám hrubost proti mysli.“ Jediným cílem války je „donutit druhého fyzickým násilím, aby se podřídil...[naší] vůli,“³⁰ přičemž „zničení nepřátelských bojových sil je hlavním principem války...; k tomuto zničení bojových sil dochází převážně jen v boji...; jen velké a všeobecné boje vedou k velkým úspěchům...; úspěchy jsou největší tehdy, sloučí-li se boje v jednu velkou bitvu.“³¹ Pravou „esencí války“ je tudíž pro Clausewitze bitva a veškerá další činnost se musí řídit „principem zničení“, být mu podřízena a k bitvě směřovat.³² Strategie pak spočívá v nalezení protivníkovy vojska, maximální koncentraci síly proti němu a jeho následném zničení v boji. V romantickém pojetí vojenské reality již inherentní nepředvídatelnost takového boje nevadila – naopak byla příležitostí pro pravého génia, schopného zvládnout situaci, přičemž již samotná povaha boje (akce, emoce, chaos) nyní nabyla v zásadě pozitivních konotací.³³

Do Clausewitzovy interpretace války se, jak není obtížné odhadnout, plně promítala traumatická zkušenost pruské armády. Ta, vedena přesně v intencích vojenského osvícenství, byla během několika týdnů doslova smetena přívalem Napoleonových armád, vrcholícím v katastrofální porážce u Jeny. Ve snaze toto trauma interpretovat došel Clausewitz k názoru, že Napoleon, jehož strategií byl více než často právě princip *rozhodující*

²⁹ Ke Clausewitzovi nejlépe viz PARET, Peter: *Clausewitz and the State*. New York 1976; či ARON, Raymond: *Clausewitz: Philosopher of War*. London 1983. Viz také příslušné kapitoly in GAT, A.: *History of Military Thought*.

³⁰ CLAUSEWITZ, Carl von: *O válce*. Brno 1997, s. 23–24. Podle Clausewitze přinesla éra před „posledním obdobím válek“, tj. vojenské osvícenství, do vojenské teorie „zcela nesprávné náhledy“. Viz s. 181.

³¹ Tamtéž, s. 207.

³² Tamtéž, s. 181.

³³ Ideálním příkladem zde může být Clausewitzem okázale ignorovaná proměna války na moři, symbolizovaná Nelsonovým plánem pro bitvu u Trafalgaru v roce 1805.

bitvy, jejímž cílem je okamžité rozhodnutí konfliktu v jediné explozi násilné akce, svým postupem odhalil pravou tvář války, ničím neomezenou, nespoutanou, *absolutní*. I Clausewitz si nicméně časem uvědomil, že taková absolutní válka prakticky nemůže v reálném světě existovat, neboť každá *skutečná* válka je vždy definována svým politickým cílem, prostředím atd. Jeho (z hlediska myšlenkové konstrukce vrcholně romantickým) závěrem proto bylo, že „válka je...vrtošivá trojice, složená z prvotní násilnosti svého živlu, totiž z nenávisti a nepřátelství, na které je třeba pohlížet jako na slepý přirozený pud [tj. z oné ideální, absolutní války jako takové – pozn. aut.], ze hry pravděpodobností a náhody, které z ní dělají volnou duševní činnost [tj. z prostoru realizace génia – pozn. aut.], a z podřízené povahy politického nástroje, která ji podrobuje jen a jen rozumu.“³⁴ Každá skutečná válka je tudíž kombinací své vlastní absolutní esence, jedinečných podmínek a toho, jak se s nimi účastníci vypořádají, a politických omezení, kvůli kterým koneckonců vypukla a která ji implicitně omezují a činí ji tudíž „nedokonalejší“. Jak také píše, „první z těchto tří stránek se týká spíše lidu“, jeho morálky, „vášně“, schopností a možností.³⁵ Válka je tudíž pro Clausewitze, evidentně na základě zkušenosti z revolučních a napoleonských válek, *a priori* věcí národa, jehož vyjádřením je, v duchu hegelovské filozofie, stát. Omezené války 18. století jsou pak v jeho interpretaci pouze svérázně extrémní deformací pravé povahy války jakožto násilného střetnutí dvou masových armád, resp. národů do nich naverbovaných. V tomto bodě se tak jeho teorie protíná s výše popsanou proměnou ideologického pojetí války, přičemž i samotná koncepce války postavené na rozhodující bitvě tak, jak ji realizoval Napoleon (a jejímž ideálem je Slavkov), je s tímto pojetím taktéž úzce propojena – prohlásit bitvu za esenci a vpravdě jediný prostředek války lze v okamžiku, kdy lze zvládnout i nezbytný průvodní jev v podobě velkých ztrát. A to lze pouze s dostatečně velkou a dostupnou základnou, z níž lze tyto ztráty nahrazovat – tedy s národem, ochotným přinášet oběti. Ideologie a teorie zde šly ruku v ruce.

Dříve než se budeme zabývat tím, jak na proměnu idejí reagovaly vojenské instituce, je třeba zmínit význam vojenského romantismu, resp. jeho Clausewitzem kodifikované podoby, pro další generace. Clausewitzovo dílo nebylo zprvu příliš známo ani v jeho rodném Prusku a obecná touha po interpretaci revoluční a napoleonské zkušenosti byla zde i ve zbytku světa naplňována autory, jako byl baron Jomini, pevně zakotvenými v tradici vojenského osvícenství.³⁶ Prusové však nakonec, vedeni trvalým hledáním odpovědi na trauma pohromy roku 1806, Clausewitzovu radikální re-interpretaci přijali za svou a postavili na ní svoji doktrínu „generální bitvy“ (*Hauptschlacht*).³⁷ Tato doktrína pak byla skrze reformované vojenské školství implementována do myšlení důstojnického sboru a plně rozvinuta Helmuthem von Moltkem starším ve válkách o sjednocení Německa

³⁴ Tamtéž, s. 38.

³⁵ Tamtéž. Fakt, že Clausewitz považoval politická omezení za nedostatek na jinak dokonalé tváři pravé přirozenosti války v její absolutní podobě („Člověk ovšem svým nedokonalým ustrojením zůstává vždycky pozadu za úrovní naprostého vrcholu dokonalosti, a... tyto nedostatky, působící na obou stranách, se stávají principem zmírňujícím.“), je obzvláště paradoxní, pokud si uvědomíme, že za jeho „znovuobjevením“ ve druhé polovině 20. století stojí právě obdiv k principu závislosti války na politice (ovšem ve značně vulgarizované podobě). Cit. tamtéž, s. 27.

³⁶ Posledním a svým způsobem vrcholným tažením dle zásad „omezené války“ a vojenského osvícenství tak, jak jej kodifikoval Jomini, byla pravděpodobně Radeckého obrana habsburských držav v Itálii v letech 1848–1849, vedená primárně s pomocí manévru a využití fortifikací.

³⁷ K vývoji pruské vojenské doktríny viz např. GAT, A.: *History of Military Thought*, s. 314–341.

v letech 1866 a 1870. Díky nim pak byl Clausewitz „objeven“ i zbytkem Evropy, pátrající po příčinách pruských úspěchů. Jeho teorie pak byla, stejně jako vše pruské od přileb až po uniformy, přejata armádami ostatních velmocí a stala se jádrem vojenské doktríny celého kontinentu. Důsledkem bylo přirozené akceptování boje, resp. bitvy, jakožto jádra a jediného skutečného prostředku vedení války, jejíž základní strategií je vyhledat hlavní síly nepřítele, koncentrovat proti nim maximum sil vlastních a s pomocí takto dosažené převahy jej zničit v generální bitvě. Jakékoliv manévry, které tomuto střetnutí předcházejí, pak (v naprostém protikladu k tradici „omezené války“ přednapoleonské doby) mají jediný účel – připravit bitvě půdu. Útok a agresivní přístup k operacím se staly základem vojenského uvažování, navzdory tomu, že již Clausewitz poznamenal, že obrana je silnější formou boje (a proto jí užívá slabší strana, zatímco povinností strany silnější je útočit a vynutit si rozhodnutí). Význam tohoto tvrzení vzrůstal s technologickým vývojem (viz níže), přičemž logickým důsledkem ofenzivního myšlení kombinovaného s rostoucí palebnou silou obrany byly dramaticky rostoucí požadavky na masivní nasazení lidské síly (ona koncentrace sil) a její následné ztráty. Ruku v ruce s touto skutečností však šel i názor, že tyto ztráty je třeba akceptovat jakožto nezbytnost, kterou lze překonat skrze morální kvality a „elán“ komunity, tedy národa. Tím opsal celý předpoklad kruh zpět ke Clausewitzovi, v jehož romantickém pojetí hraje morálka lidu zásadní roli pro výsledek války. Jak se mělo ukázat v letech 1914–1918, lid neměl generály zklamat – spíše naopak.

Vojenský romantismus nezůstal omezen pouze na oblast vojenské teorie, skrze niž měl zásadní vliv na podobu budoucích válek. Chápání bitvy jakožto esence války se v důsledku napoleonských válek a jejich obecné percepce, přirozeně orientované na dramatická vyvrcholení typu Slavkova či Waterloo, stalo jádrem obrazu války v celé společnosti 19. století. Trend směřující k nadhodnocování významu bitev v rámci historické interpretace je patrný ve více obdobích dějin západní civilizace, nicméně v 19. století došel pod dojem napoleonské inspirace a romantické touhy po dramatu tak daleko, že se bitva, jež z hlediska konstrukce vyprávění o minulosti téměř zcela naplňovala touhu po unifikaci událostí do jednoty místa, času a děje, stala prakticky výhradním *synonymem* války. Vznik nesmírně populárních publikací jako bylo *Patnáct rozhodujících bitev světa* od Sira Edwarda Creasyho z roku 1851 tento trend nejen odrážel, ale skrze vliv historiografie i dále prohluboval.³⁸ Evropská veřejnost tudíž názor, že boj je esencí války, přijala zcela za svůj a byla plně připravena se tohoto boje zúčastnit v rámci své občanské povinnosti. Ba co víc, v jejím vnímání byl tento boj často povýšen z prostředku, jímž byl v konečném důsledku i pro Clausewitze, na samotný smysl války. Boj byl „testem“, „zkouškou“, „křtem ohněm“, to vše především v rovině individuální konstrukce maskulinní identity (týkal se samozřejmě pouze mužů-občanů, jímž prostředků k potvrzení vlastní genderové identity, na níž stál jejich sociálně-mocenský status, v modernizující se a stále více disciplinované společnosti pohříchu kvapem ubývalo). Jak však bylo naznačeno, toto pojetí se záhy promítalo

³⁸ CREASY, Edward S.: *The Fifteenth Decisive Battles of the World*. London 1851. Primariát bitvy ve vnímání války se v 19. století stal zásadní součástí historického diskurzu a vedl ke zpětné a často velmi kritické reinterpretaci předchozích historických období (kritika „omezených válek“ atd.). Při pohledu na současnou historickou produkci populárního charakteru, která se primárně podílí na utváření historického vědomí, se nelze zbavit dojmu, že jeho vláda nadále trvá, snad pouze doplněna obsesí technologiemi všeho druhu, jež je naopak vysvětlitelná rostoucí závislostí člověka na nich. K problému role bitvy v obecném diskurzu války v 19. století více viz HUTEČKA, J.: *Země krví zbrocená*, s. 133nn.

i do kolektivní roviny komunity, jež mohla svoji životaschopnost naplno prokázat pouze ve válce. Vliv sociálního darwinismu zde byl nepřehlédnutelný, a přestože o této teorii mnozí oprávněně pochybovali, vnímání války jako kolektivního „testu národa“, resp. testu jednotlivcovy schopnosti přinášet tomuto národu vrcholné oběti, nesporně přispělo když ne k válečnému nadšení, tak alespoň k *ochotě* umírat. Teorie o bitvě jakožto středobodu války se ideálně prolнула s ideologií nacionalismu, vyžadující pro utvrzení se v existenci národa kolektivní zkoušky. Možnosti její aplikace nicméně v konečném důsledku stály na schopnosti států implementovat model, stvořený v revoluční Francii, do své struktury v trvalé a udržitelné podobě.

Instituce

Revoluční „národ ve zbrani“, bránící své výsady plynoucí z idejí revoluce, nepřežil revoluci samu. Popravdě, pravděpodobně vyprchal již v jejím průběhu, kdy se, slovy Johna Lynna, proměnil z národní „armády revoluce“ v napoleonskou „armádu cti“, stmelenu spíše osobností císaře a jeho triumfy než čímkoliv jiným, přičemž paralelně s tím opět stoupal počet cizinců v jejích řadách.³⁹ S Napoleonovou porážkou a restaurací monarchie pak byl restaurován i model stálé armády – idea občanské armády v sobě nesla samotné jádro revoluce, implikující nárok občana-vojáka na politická práva, a z hlediska konzervativních kruhů Evropy byla ztělesněním revolučních myšlenek. Jediným organizačním důsledkem napoleonských válek na evropské armády tak bylo upevnění konskripce v rámci stálé armády a zkrácení aktivní služby na šest až osm let – dobu dostatečně dlouhou na to, aby se vojáci stihli z civilistů v uniformě kompletně proměnit ve služebníky státu.

Reakce zdánlivě zvítězila, idea občana-vojáka však již byla jednou probuzena, prokázala svoji zdrcující funkčnost a její oživení tak bylo v zásadě pouze otázkou času. V Prusku (a chvíli i v Rakousku) nějakou dobu přežívala v institucionální podobě i nadále. *Landwehr*, tedy zeměbrana, tvořil jeden z pilířů celoněmeckého odporu proti francouzské nadvládě a následně hrál významnou roli v osvobozovacích válkách let 1813–1815. Tyto války, jakožto příležitost k vymezení se vůči vnějšímu tlaku, hrály klíčovou roli ve formování německého národního vědomí a válku lze tudíž prohlásit za „motor“ středoevropského nacionalismu. *Landwehr*, prakticky národní milice, existující samostatně mimo strukturu stálé armády, se pak stal jedním z úhelných kamenů německého národního mýtu a důležitou součástí úsilí německých liberálů o zformování německého národa a následně i německého státu. Tento stát měl být zformován *zdola*, postaven na politické moci občanů, jejichž moc měla mimo jiné vycházet i z jejich práva, resp. povinnosti, nosit zbraň a sloužit v *landwehru*. Tato idea se samozřejmě nesetkávala s přílišným pochopením v konzervativních kruzích a pruská armáda, jakožto vedoucí vojenská síla v Německém spolku, koncepci občana ve zbrani vysloveně odmítala. „Ozbrojit národ neznamená nic jiného, než si zorganizovat a upevnit opozici a nepřátelství,“ prohlásil kníže Wittgenstein a vyjádřil tak základní rozpor mezi liberálním a konzervativním světovým názorem.⁴⁰ Spor mezi nimi se v první polovině 19. století odehrával prakticky ve všech sférách politiky, přičemž v Prusku byl *landwehr* jedním z hlavních bojišť, na němž postupně vítězili konzervativci,

³⁹ Viz LYNN, J. A.: *Towards an Army of Honor: The Moral Evolution of the French Army, 1789–1815*. French Historical Studies, 16, 1989, č. 1, s. 152–173.

⁴⁰ Cit. in: STRACHAN, H.: c. d., s. 69.

reprezentování státem a armádou. Původně významná samostatná organizace, zachovávaná i po skončení válek s Francií koncept povinné vojenské služby, byla po organizačním podřízení armády v roce 1819 pomocí finančních škrtů a dalších ústrků postupně vytlačována téměř do úplné bezvýznamnosti. Na ní se vedle tlaku shora podílel i rostoucí nezájem zdola, kdy střední vrstvy, hlavní nositel liberální ideologie, rychle „vyrůstaly“ z revolučního romantismu druhé dekády 19. století a v nově se formujícím životním stylu *biedermeieru* již pro ideu občana-válečníka nezbývalo místo. Klesající ochota občanů skutečně sloužit se zbraní v ruce, spolu se zcela úmyslným nezájmem armády, pak postupně proměňovala oddíly *landwehru* z jednotek milice ve víceméně sociální spolky. Poslední nadějí na vzepětí liberálního pojetí vojenské služby byl nejen v Německu revoluční rok 1848: „Národní garda jest sloup, na kterém konstituce spočívá,“ psaly ve vrcholícím revolučním kvasu pražské noviny.⁴¹ K řádnému postavení tohoto sloupu však reálně nikdy nedošlo, vojenskou moc ve státě si zachovaly armády a liberální koncepce vzniku jednotného německého státu „zdola“ byla poražena. *Landwehr* v roce 1860 definitivně splynul s armádou, která pak v následujících letech v rámci reformy využila jeho model k zavedení všeobecné povinnosti krátkodobé služby v armádě, následované delším pobytem v záloze. Zavedení modelu masové záložní armády, cvičené relativně malým kádrem profesionálů, bylo zjevnou porážkou liberálů na poli občanské armády. Přestože koncept vojenské povinnosti občana byl naoko zachován, jeho původní obsah, jehož smyslem bylo získání politické moci, byl doslova postaven na hlavu – namísto toho, aby občané převzali stát, stát převzal je a vše maskoval stále rostoucí mírou nacionalismu, který si však přivlastnil také. Vojenská služba se tak stala nejen specifickou formou daně, ale zároveň i velice efektivním prostředkem jak foucaultovské disciplinace, tak i ideologické indoktrinace společnosti (ať již nacionalismem či později jinou ideologií, jak bylo zvykem ve 20. století). Slovy historika, „jak to viděli liberálové, namísto znárodnění [resp. liberalizace – pozn. aut.] armády byla výsledkem militarizace společnosti.“⁴² A měli pravdu.

Pnutí mezi konzervativní „militarizací společnosti“ shora a jejím faktickým (i když ne úmyslným a jinak se projevujícím) ekvivalentem jdoucím zdola, lze v průběhu 19. století vypořádat nejen v Prusku, ale i v dalších zemích. Například ve Francii, která se pokouší zavést brannou povinnost již v šedesátých letech, tak ještě v letech 1870–1871 dochází k oživení ideje občanské armády v podobě *franc-tireurs*, oddílů milice, bojujících v druhé fázi francouzsko-pruské války po boku zbytků pravidelné armády. Výsledná porážka však vedla k definitivní inspiraci vítězným protivníkem – zavedení všeobecné branné povinnosti (1872; samozřejmě s řadou výjimek), jejímu zkrácení na tři (1889) a následně na dva roky (1905). Původní výjimky, zahrnující v rámci zachování sociálního i politického smíru velkou část populace, především vyšších vrstev, byly nakonec pro nedostatek branců (francouzská populace nerostla zdaleka tak rychle jako německá) zrušeny a francouzská armáda se stala, podobně jako již dříve armáda pruská, resp. německá, armádou masovou.

V Rakousku byla reforma armády, spojená se zavedením branné povinnosti (s výjimkami) a zkrácením služby na tři roky, zavedena také po porážce z rukou Pruska, v roce 1868. V rámci stejného trendu jako ve Francii byla pak služba v roce 1912 zkrácena na dva roky a řada výjimek zrušena. Pro habsburský stát se tím armáda stala klíčovým prostřed-

⁴¹ Cit. in: KOLDINSKÁ, M. – ŠEDIVÝ, I.: c. d., s. 139.

⁴² STRACHAN, H.: c. d., s. 109.

kem ve formování loajality občanů, a to i v rámci snah o vytvoření státního „rakouského národa“. Tváří v tvář drtivému nástupu etnického nacionalismu sice nebyla tato snaha úspěšná zcela, ochotu bojovat „za císaře pána“ však nakonec nebylo možno upřít drtivé většině jeho poddaných – jisté výsledky tu tudíž byly.⁴³

Itálie zavedla brannou povinnost v roce 1871. Rusko bylo v reformě armády dokonce napřed, neboť si ji vyžádalo katastrofální vystoupení jeho stálé armády v krymské válce. Překážkou modernizace však byl ruský sociální systém a snaha reformovat armádu zde nakonec způsobila radikální proměnu celé společnosti „shora“, začínající v roce 1861 zrušením nevolnictví. Bývalé nevolníky, nyní (teoreticky) svobodné obyvatele Ruska bylo konečně možno podrobit branné povinnosti, přičemž služba byla postupně zkracována z patnácti na šest a nakonec na tři roky. Na počátku 20. století tak jedinou velmocí, jež se nevydala cestou masové záložní armády (a s ní spojenou bezprecedentní podržízeností obyvatelstva státní moci), zůstala Velká Británie. Přestože i zde existovaly tlaky k následování kontinentálního vzoru a armáda byla po zkušenosti v krymské válce taktéž reformována, zachovala si nadále svůj dobrovolně-profesionální charakter. Důvodem bylo dílem odlišné pojetí vztahu státu ke svobodám obyvatel, dílem odpor k armádě *per se*, jenž si parlament pěstoval nejpozději od své zkušenosti s Oliverem Cromwellem, a dílem také fakt, že pro imperiální službu, v níž trávili vojáci Jejího Veličenstva královny Viktorie a jejích následovníků většinu života, se dlouho sloužící profesionálové hodili mnohem lépe. Obranu samotného Spojeného království beztak zajišťovala ona pravá pýcha Británie – Královské námořnictvo. I zde se však projevíly militarizující tendence evropské mentality, když byla roku 1867 z oddílů milice vytvořena Dobrovolnická armáda, do značné míry odpovídající ideji národa ve zbrani. I ona byla nakonec na počátku století, jakožto Teritoriální armáda, podržena profesionálům – zachovala si však nadále svůj dobrovolný charakter. Zájem o službu v ní napovídal, že i zde dosáhla militarizace společnosti (zdola) značné úrovně.

Militarizace společnosti byla primárním důsledkem popsané proměny vojenských institucí, kdy nad ideou občanské armády zvítězila všeobecná povinnost služby v armádě veskrze starého typu, občanskou povinností zdůvodněná. Zde je třeba si uvědomit, že před rokem 1914 podstoupila „dobrovolnou disciplinaci“ v armádě podstatná část evropské populace (v řadě zemí, např. ve Francii, až 40 % všech obyvatel). Ochota bojovat a umírat za národ, personifikovaný státem, byla implementována do mysli milionů mužů, ale i žen. Služba vlasti byla skrze nacionální ideologii a výchovu povýšena na nejvyšší hodnotu, odrážející se v poměrování hodnoty člověka a také v jeho sociálním statutu. Ženy proto vnímaly jako svoji povinnost muže v jejich službě společnosti podporovat – a v případě nutnosti je do ní i dotlačit. Pro velkou část mužů hrál samozřejmě sociální tlak na jejich „hrdinství“ významnou roli. Ženy nás poslaly do války, sdělil v roce 1918 ústy jedné ze svých postav romanopisec Andreas Latzko, „protože každá jedna z nich by se propadla hanbou, kdyby tam měla stát bez hrdiny...“⁴⁴ K tomu však nedošlo – ženy i muži, všichni byli součástí systému, jehož cílem byla masová mobilizace společnosti za účelem války. Tento systém, založený na ideálním vzoru *levée en masse* z roku 1793, byl postupně budován v průběhu celého

⁴³ K příkladu českého etnika více viz KOLDINSKÁ, M. – ŠEDIVÝ, I.: c. d., s. 235–258.

⁴⁴ LATZKO, Andreas: *Off to War*. In: LATZKO, A.: *Men in War*. New York 1918, s. 20–21 (orig. *Menschen in Krieg*. Zurich 1918). Anglický překlad dostupný na <http://www.gutenberg.org/etext/8440> (15. 5. 2009).

19. století, skryt pod povrchem *belle époque*, aby byl nakonec probuzen k životu v osudovém létě roku 1914.

Aby byly masové armády vůbec tohoto „probuzení“ z dlouhodobého polospánku schopny, musel být celý proces odpovídajícím způsobem zorganizován. Mobilizace milionových armád, k níž nakonec došlo v roce 1914, přitom byla administrativně a organizačně nesmírně náročnou operací, jejíž hladký průběh prakticky rozhodoval o výsledku války. Katastrofální průběh francouzské mobilizace v roce 1870 toho byl jasným dokladem. Zvládnutí mobilizace, ale následně i samotných operací masové armády, závislé na řadě sofistikovaných technologií (viz níže), vyžadovalo vysoce kvalifikovaný vojenský personál i organizaci. Důsledkem byla rostoucí míra vojenského profesionalismu v důstojnickém sboru a prohlubující se formalizace jeho vzdělávání. To bylo podchyceno státem již v době jeho definitivního převzetí vládou nad armádou na přelomu 17. a 18. století, nejdříve v podobě ženijních a dělostřeleckých škol a později i škol kadetních pro řadové důstojníky. Tento systém byl se vzrůstajícím trendem důrazu na formální vzdělání doplněn vznikem vojenských akademií na počátku 19. století (Royal Military College, 1799; St. Cyr, 1803; Kriegsakademie, 1810). Zatímco dříve byla válka do značné míry uměním samouků a důstojnická hodnost výrazem sociálního postavení, v 19. století se toto pojetí do značné míry přelilo do podoby čirého profesionalismu a „služby vlasti“.⁴⁵ Vrcholu dosáhl tento proces v průběhu století se vznikem generálních štábů a specializovaných štábních důstojníků – specifických „intelektuálů v uniformě“.

Štábní důstojníci a štáby samozřejmě existovali v armádách již dříve, nicméně stále komplikovanější a větší armády na ně začaly v moderní době klást zcela nové nároky. Napoleon sice měl maršála Berthiera, nicméně u osobnosti tohoto geniálního organizátora také končila veškerá sofistikovanost jeho štábu, určeného beztak spíše k administrativní výpomoci než k delegaci pravomocí. Podobně na tom byly i ostatní armády napoleonských válek a přestože se pod tlakem organizačních změn nejedna armáda pokusila o vytvoření specializovaných štábů, žádna se nedostala dále než za kádr příručních úředníků. Výjimkou bylo opět Prusko. Zde se úřad generálního ubytovatele, tvořící prakticky všude zárodek budoucích štábů, vyvíjel poněkud jiným směrem, když již od počátku 19. století začal připravovat válečné plány. V rámci reforem, následujících porážku v roce 1806, pak maršál Gneisenau prosadil spoluúčast štábních důstojníků na velitelské zodpovědnosti, jejich specializované vzdělání a také možnost vlastního rozhodování. Armádní generální štáb, který v tomto procesu vznikl, pak v roce 1825 víceméně náhodou získal nezávislost na ministerstvu války a tedy i politické kontrole. Zároveň byl reorganizován a stal se skutečnou hlavou armády, jejíž téměř naprostá nezávislost byla potvrzena dalším vývojem, neoddělitelně spojeným s architektem pruských vítězství let 1866 a 1871 Helmuthem von Moltkem starším.⁴⁶ V roce 1866 získal štáb prioritu ve velení armádě před ministerstvem války (které již nemuselo být ani konzultováno), získal kontrolu nad stále sofistikovanějšími mobilizačními plány, připomínajícími jízdní řád, a v roce 1883, díky Moltkeho osobnímu vlivu, získal náčelník štábu přímý přístup k císaři i v době míru. A tak zatímco

⁴⁵ Zde vývoj ve vojenské profesi v zásadě pouze odrážel obecný trend, patrný v rámci formování moderní společnosti – rostoucí profesní specializace, vyžadující stále vyšší formální vzdělání.

⁴⁶ K tématu viz např. HOLBORN, Hajo: *The Prusso-German School: Moltke and the Rise of the General Staff*. In: PARET, Peter (ed.): *Makers of Modern Strategy*. Princeton 1986, s. 281–297.

v pruském parlamentu zuřil vytrvalý konflikt mezi liberály a Bismarckem o kontrolu nad armádou, armáda se skrze generální štáb zcela vymkla parlamentní i vládní kontrole.⁴⁷ Její vedoucí představitelé nyní existovali v téměř dokonalém, ideálním světě, „skleníku“, kde neplatila jiná než vojenská logika. Byli tak oproštěni od velké většiny politických úvah (vyjma těch, pocházejících přímo od Viléma II.) a jejich jedinou prací byla příprava plánů všech budoucích válek. Tyto plány se pak pochopitelně řídily výše popsanou doktrínou, postavenou na Clausewitzově teorii. A v rámci této teorie se pak německým vojenským institucím podařilo něco, co ani sám její autor nepovažoval za možné. Přiblížit se téměř na dosah jeho konceptu *absolutní války* – války, jež se řídí pouze sama sebou a vše ostatní je podřízeno jejímu „destruktivnímu principu“.

Spíše než skutečnost, že se německá armáda v poslední čtvrtině století zcela vymkla politické kontrole, je pro Evropu důležité to, že jejího vzoru, i když nikoliv v tak absolutním měřítku, následovaly i ozbrojené síly ostatních států. Vedeno touhou dosáhnout pruské vojenské efektivity, prokázané ve válkách let 1866 a 1871, reformovalo a od ministerstva války odpoutalo svůj generální štáb Rakousko-Uhersko v roce 1881. Rusko následovalo příkladu v roce 1906. Ve Francii způsobily tendence generálního štábu (ustaven 1890) k uzavřenosti před světem Třetí republiky jeho faktickou likvidaci v důsledku Dreyfusovy aféry jen proto, aby byl v roce 1911 narychlo obnoven. Dokonce i ve Velké Británii vedly stupňující se úvahy o kontinentální intervenci v roce 1908 ke zformování Imperiálního generálního štábu, jenž začal zcela bez ohledu na názor britské diplomacie plánovat (i formou vojenských dohod) pomoc Francii v případě války s Německem. Výsledkem bylo, že vlády všech evropských velmocí přišly o podstatnou část pravomocí v rámci rozhodování o válce a míru – staly se otroky vojenské logiky a profesionálních diskurzů, kodifikovaných v sériích válečných plánů. Již skutečnost, že zde existovala uskupení profesionálních vojáků, jejichž jediným úkolem bylo připravovat zcela bez kontroly a do všech detailů budoucí války, byla novinkou v politické struktuře evropských států. Důsledek existence plánů, stojících na mobilizačních jízdních řádech, jejichž hlavním cílem bylo být rychlejší než protivník, byl ze zpětného pohledu nevyhnutelný – kontinentální válka nebyvalých rozměrů.

Na počátku 20. století existovala řada názorů, že v moderní společnosti již taková válka není možná – musela by nutně vyústit v ekonomickou krizi, dramatický pokles výroby v důsledku mobilizace armády a v konečném důsledku i ve ztráty v takovém měřítku, že by je společnost již nebyla schopna unést. Tento pohled, naplno předestřený ve slavné práci polského bankéře Jana Gotlieba Blocha *La Guerre Future* v roce 1898, kupodivu v zásadě sdílela i velká většina vojenských teoretiků a generálů.⁴⁸ Ti vycházeli z předpokladu, že válka sice možná je, nicméně bude nevyhnutelně krátká, neboť moderní společnost se nedokáže po dlouhou dobu obejít bez milionů mobilizovaných vojáků. Z této úvahy, podpořené clausewitzovskou doktrínou „generální bitvy“, plynul i obecný důraz na ofenzivu – válka musela být rozhodnuta rychle a vítězně dříve, než se „zadře“ mechanismus její ekonomické a sociální základny. Z toho plynul i důraz na rychlou mobilizaci, jejímž účelem byla (opět po vzoru Clausewitz) maximální možná koncentrace sil pro tuto rozho-

⁴⁷ Více k celému tématu viz např. GOERLITZ, Walter: *History of the German General Staff, 1657–1945*. New York 1959.

⁴⁸ Viz BLOCH, Jan G.: *La guerre future, aux points de vue technique, économique et politique*. Paris 1898.

dující bitvu. Jedinou přijatelnou strategií a taktikou v této bitvě pak byl útok, neboť obrana naopak rozhodnutí nebezpečně oddaluje. Logickým výsledkem, jenž bylo ostatně možno pozorovat v praxi nejpozději v průběhu rusko-japonské války v letech 1904–1905, však byly v důsledku proměn technologické reality těžké ztráty útočících sil. Rusko-japonská válka nicméně také potvrdila, že tyto ztráty lze akceptovat a nakonec zvítězit, nehledě na to, že při stávající doktríně ani nic jiného nezbyvalo. Lidských sil bylo navíc zdánlivě dostatečné množství. Existovaly samozřejmě obavy z důsledků takových ztrát na společnost, ty však jen nadále posilovaly ofenzivní pojetí doktríny, vedoucí k rychlému rozhodnutí. Válka, jakkoliv mnohem vražednější než kdy předtím, tak měla dle obecného názoru nadále zůstat, podobně jako dříve, funkčním prostředkem řešení mezinárodních vztahů.

Bohužel pro Evropu, její obyvatele i její generály, realita celou teorii až zlomyslně zdeformovala. Společnost byla na masovou válku připravena natolik efektivně, že byla schopna snést daleko větší zatížení po mnohem delší dobu, než si byl kdokoliv schopen představit. Masová povaha armád v kombinaci s dostupnými technologiemi pak namísto očekávané rozhodující bitvy podle napoleonského vzoru přinesla to, co naznačovala řada válek již od časů císařova pádu – že bitvy jsou mnohem častěji nerozhodné, než naopak. Výsledkem byla jakási zvrácená variace na vyčerpávající princip omezených válek 18. století – namísto vyhýbaní se bitvě se válka proměnila v permanentní bitvu, namísto vyčerpání manévrem přišlo opotřebení bojem. Předváleční teoretikové zřejmě přehlédli Clausewitzův důraz na nevyhnutelnost eskalace absolutní války, jejímž ideálu se jim v důsledku organizačních změn podařilo budoucí konflikt výrazně přiblížit. Jeden z jejich vrcholných projevů, dovádějící její inherentně násilnou povahu *ad absurdum*, pak lze spatřovat pokud ne v realitě bitvy u Verdunu, tak alespoň v její zpětné interpretaci mužem, jehož byla duchovním dítětem, generálem Falkenhaynem. Podle něj již nebylo smyslem celé operace vítězství v jakémkoliv tradičním slova smyslu – jejím jediným účelem mělo být zabít co nejvíce Francouzů...⁴⁹

Technologie

Abychom uzavřeli kruh procesu změny, kterým prošla válka v Evropě v průběhu „dlouhého“ 19. století, musíme nezbytně zmínit *technologii*. Ta dnes bývá často, v rámci populárního technologického determinismu, prezentována jako hlavní hybatel změn ve vedení války. Jak jsme však viděli, hlavní ideologické i teoretické proměny se v námi studovaném období odehrávají na přelomu 18. a 19. století, kdy je vojenská technologie až na drobné inovace v dělostřelectvu prakticky statická, s prvními změnami přicházejícími až ve třicátých letech – přesto se však podoba války proměňuje rozhodujícím způsobem. Je však nepopíratelnou pravdou, že další rozvinutí této proměny víceméně záviselo na technologických možnostech doby. Zde již narážíme na skoky v inovaci, jež na konci 19. století umožnily teorii i institucím rozvinout se do původně nepředstavitelných rozměrů. Technologii je tak třeba chápat jako zásadní součást celku, stejně významnou jako ideologii,

⁴⁹ Více viz např. FOLEY, Robert T.: *German Strategy and the Path to Verdun: Erich von Falkenhayn and the Development of Attrition, 1870–1916*. Cambridge 2005.

teorii a instituce – vývoj ve všech těchto oblastech šel ruku v ruce a pouze jejich komplexní interakce mohla ve výsledku dát zde popisovaný celek.⁵⁰

Než krátce zmíníme proměnu ve zbraňových systémech, jejíž vliv na vedení války je vcelku zřejmý, je třeba si v tomto vztahu uvědomit nesmírný význam vývoje technologií „civilních“. Zvýšená mobilita napoleonských armád byla umožněna mimo jiné i stále se zvyšující kvalitou a hustotou sítě evropských cest (dané rostoucím osídlením), stejně jako postupujícím a stále detailnějším zmapováním velkých oblastí především západní a střední části kontinentu. Další kvalitativní skok v dopravě, zavedení železnice, následně umožnilo postupný růst armád a nakonec i praktickou existenci samotného konceptu branné povinnosti, jehož realizace by byla bez tisíců vlaků brázdících evropskou krajinu v okamžiku mobilizace jen stěží myslitelná. Železnice také hrála klíčovou roli v zásobování těchto armád – bez ní by masové armády počátku 20. století jednoduše potkal osud bezpočtu jejich mnohem menších předchůdců – pomřely by hlady. Od hrozby logistické katastrofy, jež byla v minulosti pro vedení války *vždy* zcela zásadní, uchránil moderní armády, mnohem větší než kdykoliv předtím a na počátku 20. století již evidentně neschopné tradičního samozásobení, i pokrok v konzervaci potravin, symbolizovaný vynálezem konzervy a jejím téměř okamžitým vojenským využitím již v roce 1813.⁵¹

Logistické možnosti železnice, v poslední fázi našeho období doplněné i prvním vojenským využitím motorových vozidel, navíc přinášely řešení dalšího dosud nevídaného problému. Zatímco předmoderní armády spotřebovávaly v rámci své logistiky ze všeho nejvíce potraviny pro vojáky a především pro jezdecká i tažná zvířata (tuto položku postupně nahradí palivo pro vozidla), zcela zásadní položkou v zásobovacích knihách moderních armád se stala munice, jejíž spotřeba rostla doslova exponenciálně spolu s palebnou silou. Armády v první světové válce byly schopny vystřílet během přípravy na jedinou bitvu miliony granátů (v kontrastu s dřívějšími stovkami, maximálně tisíci), spotřeba munice do ručních zbraní pak rostla obdobně. Složitější zbraňové systémy navíc vyžadovaly složitější údržbu i náhradní díly a tedy další logistickou podporu. Toto vše pak bylo možné jedině díky určujícímu dějinnému procesu 19. století – industrializaci. V okamžiku, kdy již válka nebyla limitována ani ochotou obyvatel sloužit, ani schopností je v poli uživit, základním problémem se stal jejich samotný počet, spojený s potřebou je vyzbrojit. Tento problém bylo možno rozpoznat již za francouzské revoluce, kdy *levée en masse* způsobilo takový nedostatek zbraní, že byl Konvent nucen narychlo objednávat alespoň píky. Podobnou krizí si pak ve větším měřítku prošla např. britská armáda, jejíž operace na západní frontě v roce 1915 byly ochromeny neschopností průmyslu dodat dostatečné množství dělostřelecké munice. Propojení války s celkovou ekonomikou a především průmyslem se tak stávalo stále těsnějším a státní zásahy do všech oblastí života, včetně výroby a zásobování potravinami, přirozenější. Důsledkem výkonnější (a složitější) logistiky byl také z hlediska přímých účastníků velice negativní jev – mnohem intenzivnější povaha bojů, často jdoucí do dříve nepředstavitelných měsíců nepřetržitých intenzivních bojových ope-

⁵⁰ K otázce vztahu války a technologie viz vynikající studie Martina van Crevelda – CREVELD, M. van: *Technology and War: From 2000 BC to the Present*. New York 1989.

⁵¹ Zde je třeba si uvědomit, že primárním omezením velikosti armád byla kdykoliv v předmoderních lidských dějinách jejich schopnost zásobit se potravinami. Více k tématu viz např. CREVELD, M. van: *Supplying War: Logistics from Wallenstein to Patton*. Cambridge 1977; resp. LYNN, J. A. (ed.): *Feeding Mars: Logistics in Western Warfare from the Middle Ages to the Present*. Boulder 1993.

rací vedených bez ohledu na roční období či dokonce denní dobu. Tento jev bezprostředně vedl ke zmiňované „opotrebovací válce“, kterou je však třeba chápat nejen z hlediska materiálního, ale i psychologického.

Dalším důležitým důsledkem pokroku v „civilní“ oblasti byl vývoj jak ve vojenském lékařství, zvyšující šanci zraněných na přežití, tak i v lékařství obecném, kdy úspěšné pochopení principu šíření infekčních chorob a rapidní zvýšení hygienických standardů vedlo, spolu se zlepšeným zásobováním, poprvé v dějinách k situaci, kdy v první světové válce umírá více lidí na přímé následky boje než na doprovodné epidemie. A to i přesto, že se právě první světová válka vyznačuje statickými frontami, udržujícími miliony lidí po dlouhou dobu pohromadě v nouzových podmínkách zákopových systémů, ne nepodobných zdravotně vždy extrémně problematické obléhací praxi předchozích staletí.

Poslední, i když zdaleka ne nejmeně důležitou oblastí technologického pokroku se závažným dopadem na vedení války, byly komunikace. Nic z výše uvedeného by nebylo možno realizovat bez zcela zásadního vynálezu telegrafu, který byl schopen zajistit fungování celého systému. Zároveň však byl také schopen zajistit přenos informací z bojišť do zázemí, čímž technicky umožnil již zmíněný vliv morálky obyvatelstva na průběh války – poprvé v dějinách mohl vzniknout masový mediální obraz konfliktu s téměř okamžitými dopady na postoje „lidu“. Stejná technologie pak s rozvojem masových médií (prozatím tisku) umožnila i výše zmiňovaný nevídaný rozvoj moderní propagandy. Bohužel pro vojáky, od generálů po prosté pěšáky, nebyly telegraf ani pozdější metody přenosy hlasu (telefon) pro svoji těžkopádnost schopny zajistit komunikaci přímo v boji – milionové armády první světové války, vyzbrojené dosud nevídaným zbraňovým arzenálem, tak byly ve svých komunikačních schopnostech na bojišti stále závislé primárně na primitivní signalizaci či lidských spojkách. Tento „systémový nedostatek“, daný zdánlivě drobnou technologickou nedokonalostí, měl mít katastrofální důsledky.⁵²

Do kategorie komunikace je nutno zařadit i důležitý vynález a následné rychlé šíření fotografie, ke konci našeho období doplněné i rozvojem filmu. První válečné fotografie se objevují na sklonku čtyřicátých let 19. století a prvního masového rozšíření (a zveřejňování) se dočkaly v průběhu americké občanské války, přičemž zahájily cestu k radikální proměně vizuální představy a s ní spojeného kulturního obrazu války, jež vyvrcholí v průběhu 20. století. Technologie zde umožňuje (na rozdíl od jakkoliv upřímného úsilí drtivé většiny umělců) efektivně přiblížit do té doby nezachytitelnou válečnou skutečnost většině populace, s čímž se zároveň pojí rostoucí význam tohoto obrazu – hodinový film *Bitva na Sommě* zhlédlo v roce 1916 na 20 milionů Britů, tj. téměř polovina obyvatel Spojeného království, což z něj dodnes činí nejúspěšnější britské filmové dílo.⁵³ Stejně jako mnoho fotografií zachycoval, i přes svůj propagandistický účel, válku na svou dobu až znepokojivě realisticky. Nastolil tím trend, jenž v západní společnosti postupem času povede (víceméně proti vůli státu, snažícího se význam mediálního obrazu války naopak využít) k posunům ve vnímání války jako takové.

Stručný výčet dopadů obecného technologického vývoje nás přivádí k poslední fázi našeho výkladu – ke zbraňovým technologiím. Změna v této oblasti byla přirozeně obrov-

⁵² Viz KEEGAN, J.: c. d., London 1976, s. 207–289.

⁵³ Viz REEVES, Nicholas: *Official British Film Propaganda*. In: PARIS, Michael (ed.): *The First World War and Popular Cinema*. New Brunswick 2000, s. 31.

ská – od jednoranných mušket s křesadlovým zámkem a nepříliš přesných polních děl se evropská civilizace dostala až k dalekonosnému dělostřelectvu, opakovacím puškám a kulometu, o blížícím se vojenském užití létajících aparátů či otravných plynů ani nemluvě. Pro nás jsou však důležité obecné důsledky těchto změn, z nichž hlavním je stěží představitelný nárůst palebné síly až do takové míry, že se tradiční taktická doktrína boje v těsných formacích stala neudržitelnou a armádám nezbylo než se nejdříve rozptýlit a následně i pokud možno při každé příležitosti (nejen při obléhání, jako doposud) zakopat. Z bojiště (relativně) „přelidněného“ se tak stalo, slovy S. L. A. Marshalla, „bojiště vyprázdněné“, což přineslo zcela nové problémy ve velení, motivaci a komunikaci. Klíčové však bylo další prohloubení disproporce vztahu mezi obranou a útokem výrazně ve prospěch obrany.⁵⁴

Na konci 19. století také došlo k radikálnímu rozšíření tzv. „bojové zóny“, tedy oblasti, v níž je jedinec v bezprostředním ohrožení. Po zavedení střelného prachu v 15. století jde o druhý, mnohem radikálnější kvantitativní skok v této oblasti. Z nejvýše několika desítek čtverečných kilometrů napoleonské doby se nyní v dosahu zbraní ocitají kilometry desetitisíce (čímž mimoděk stoupá i procento přímo zasažené nebojující části populace – technologie je tak jedním z předpokladů pro pozdější realizaci koncepce „totální války“). Zároveň s tím dochází, jak již bylo naznačeno, k prudkému nárůstu potřeby výrobních kapacit, nezbytných k výrobě a následnému udržení těchto zbraňových systémů v chodu. Často opomíjeným důsledkem proměny zbraňových technologií jsou pak také změny ve strategických prioritách. Zde je ideálním případem námořnictvo, již od přelomu středověku a raného novověku představující vrchol soudobé vojenské technologie. V průběhu 19. století dochází k jeho masovému přezbrojení na parou poháněná ocelová plavidla, což mj. ještě více než v pozemní válce promění rovnováhu sil mezi velmocemi ve vztahu k jejich hospodářské síle v oblasti hutnictví a strojírenství a umožňuje spuštění moderní formy závodů ve zbrojení. Pro náš příklad je nicméně důležité, že tato změna s sebou přináší absolutní proměnu strategických priorit. Zatímco plachetní flotily imperiálních mocností jako Británie byly ve svém operačním rádiu omezeny pouze množstvím potravin pro posádku, nyní byly válečné lodě omezeny množstvím paliva, jež vystačilo pouze na několik dní plavby. Výsledkem bylo úsilí o vybudování sítě základen, jež se následně promítlo do poslední fáze koloniální expanze. Zcela radikální a pro 20. století klíčovou změnou v tomto směru pak byl v roce 1916 počátek přechodu britského námořnictva na pohon naftou, jenž učinil z ropy strategickou surovinu prvního řádu a z dosud veskrze nezajímavých pouštních oblastí středobod globální politiky.

Účelem tohoto textu bylo podat komplexní a pokud možno přehledný obraz bohužel pravděpodobně nejkomplexnější činnosti, které je lidská společnost schopna – války. Z důvodů omezeného rozsahu jsme se museli zaměřit čistě na vývoj v Evropě a následovat tak poněkud nešťastnou eurocentrickou tradici obecné historiografie vojenství. Je přitom zřejmé, že válka byla (opět bohužel) jedním z obvyklých způsobů civilizačního kontaktu mezi evropskou a ostatními civilizacemi a dokonce podle některých autorů sloužila jako

⁵⁴ Viz MARSHALL, S. L. A.: *Men Against Fire: The Problem of Battle Command*. New York 1947. K reflexi těchto problémů v soudobé (francouzské) teorii, kladoucí (nikoliv překvapivě) důraz na zvýšenou morálku, vnitřní motivaci a „elán“, viz DU PICQ, Charles Ardant: *Études sur le Combat*. Paris 1880.

jakýsi „trojský kůň“ globální modernizace a šíření evropské civilizace.⁵⁵ Jak jsme nicméně měli možnost nahlédnout, i sám „evropský způsob války“ se v průběhu „dlouhého“ 19. století radikálně proměnil. Z omezeného prostředku mezinárodní politiky, určeného k nastolení ztracené rovnováhy v systému mezinárodních vztahů, se díky proměně vztahu mezi společnostmi a válkou stala masová záležitost, zapojující prakticky celé společenství. Lze pouze spekulovat, zda právě tento princip, přinášející válečnému úsilí mnohem větší oběti na straně společnosti, nebyl tím, co zcela znehodnotilo původní, omezenou funkci války. Je nicméně jisté, že „války národů“ již omezené být nemohly mimo jiné i proto, že tyto národy si do nich nesly s postupem času stále „absolutnější“ očekávání, rostoucí s každou další obětí. Smyslem takové války se tak pouze logicky stalo naprosté pokoření protivníka a ovládnutí jeho zdrojů. Válka se posunula blíže svému „absolutnímu“ ideálu a pro korekci mezinárodních vztahů se stala zcela nepoužitelnou – naopak, stala se kontraproduktivní, neboť namísto narovnání systému přinášela jeho destrukci, jak výmluvně prokázala právě první světová válka. To vše by nebylo možné bez souznění v proměně technologií, jimiž je válka vedena a podporována, bez posunu ve vojenském myšlení, jímž se řídí, bez nových vojenských institucí, kterými je organizována a které do ní přivedou bezprecedentní množství lidí – a především bez ideologie, jež toto vše umožní zdůvodnit. Ideologie, skrytá za znovuobjevený antický koncept občanství záhy vtělený do romantického nacionalismu, byla koneckonců tím, co přivedlo miliony do předních linií. Pro, slovy Wilfreda Owena, „tu starou lež: Dulce et decorum est pro patria mori“...⁵⁶

SUMMARY

WAR AND SOCIETY IN 19TH CENTURY: A SHORT OVERVIEW

The purpose of this article is to summarize the process of change as it developed in European warfare during the “long” 19th century. As it is impossible to make a deep analysis of the whole problem in such a short space, the text is much more of a general survey, with necessary albeit important omissions of the non-European warfare, including the colonial experience. At the beginning, a starting point for the whole essay is established with survey of war in the so-called Age of Reason. Connection between war and society as well as military thinking and theories (the so-called “military enlightenment”) are given the primary attention. Then, the flow of text follows three main lines of change occurring in the 19th century. First, it is the line of ideas, with introduction of ideological motivation and modern citizenship on the one hand, and with the so-called “military romanticism” (epitomized by Clausewitz) in military theory on the other. Second, changes in institutional structure of warfare are followed, with primary emphasis on the shift from a long-service regular army towards mass army based on a system of reserves, along with its dire consequences in terms of militarization of society. Also, development of general staff is followed briefly. Last but not least, development in technology and its consequences for warfare is followed in the third part, with emphasis on “civilian” technologies more

⁵⁵ Viz RALSTON, David: *Importing the European Army*. Chicago 1990.

⁵⁶ OWEN, Wilfred: *Dulce et Decorum Est*. In: OWEN, Wilfred: *The Collected Poems of Wilfred Owen*. New York 1965, s. 55. Báseň z roku 1917, poprvé publikována roku 1920, odkazuje na Horatiovy *Ódy*.

than on weapon systems. All these lines are invariably interconnected and only through their understanding, it is possible to get a clear picture of warfare in 19th century. It is also further argued that the European tragedy of the Great War was only a natural result of this historical process.

Translated by Mgr. Jiří Hutečka, Ph.D.

Mgr. Jiří Hutečka, Ph.D.
Katedra sociálních věd a práva
Fakulta ekonomiky a managementu
Univerzita obrany
Kounicova 65
662 10 Brno

DĚJINY ŽEN MEZI WOMEN'S A GENDER HISTORY

Milena Lenderová

Ženský svět byl po staletí světem intimním, reflektovaným knižní, nástěnnou i závěsnou malbou, dobovou naučnou i krásnou literaturou, epistolografií, zčásti pozůstalostními inventáři, účty a prameny osobní povahy – dopisy, deníky a memoáry. Diplomatický materiál vznikl téměř výhradně činností mužů, archivní prameny institucionální povahy vypovídají o ženském světě méně a jakoby nerady... Netřeba se proto divit, že historie byla dlouho popisována výhradně jako něco, co prožívají a tvoří muži. Teprve metodicky jasně vymezené bádání o dějinách žen, *women's history*, usiluje o pohled z diametrálně jiného úhlu.¹ O legitimitě takto zaměřeného bádání nikdo nepochybuje: desítky titulů, které se každoročně objevují na knihkupeckých pultech, nacházejí své čtenáře nejen mezi odborníky, ale – především – mezi poučenou veřejností.

Na začátku bádání o dějinách žen stálo přesvědčení, že ženy mají své vlastní dějiny, které se nerozplývají v dějinách rodiny, že muži a ženy mají „odlišné“ dějiny. *Women's history* se začala rozvíjet v souvislosti s rozvojem akademického feminismu a s rozkladem do té doby určujících metodologických modelů, marxismu a strukturalismu. Anglosaský feminismus,² který ostatně řadu svých tezí legitimizoval pomocí historiografie, aktivizoval spíš duchaplný než účinný feminismus francouzský, sahající hluboko do 17. století, až k preciózním salonům,³ a inspiroval včlenění ženské problematiky do zkoumání minulosti především jako součásti dějin politických, jako dějin ženské emancipace a boje žen za politická práva.⁴ Přednostně byly zpracovávány dějiny ženských hnutí, zapojení žen do odborů a do výdělečné činnosti; práce vycházely z marxistických pozic,⁵ kde bylo možno vyjít z poměrně snadno přístupných pramenů: z tisku a policejních protokolů. Feministické dějepisectví rozvíjející se od přelomu šedesátých a sedmdesátých let se zaměřilo

¹ Srov. POMATA, Giovanna: *Histoire des femmes, histoire du genre*. In: DUBY, Georges – PERROT, Michelle (ed.): *Femmes et histoire. Colloque organisé par Geroges Duby, Michelle Perrot et les directrices de l'histoire des femmes en Occident*. Paris 1993, s. 30; SOHN, Anne-Martine: *Les rôles féminins dans la vie privée: Approche méthodologique et bilan de recherches*. Revue d'histoire moderne et contemporaine, 18, 1981, s. 597–623; Podrobný přehled dosavadních výsledků *women's a gender history* srov. TINKOVÁ, Daniela: „Žena“ – prázdná kategorie? Od (wo)men's history k gender history v západoevropské historiografii posledních desetiletí 20. století. In: ČADKOVÁ, Kateřina – LENDEROVÁ, Milena – STRÁNKOVÁ, Jana (ed.): *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*. Sborník příspěvků ze IV. pardubického bienále. Pardubice 2006, s. 19–32.

² Feminismus, z lat. femina, je pojmenování ženského hnutí, vycházejícího z přesvědčení o nevýhodném postavení žen ve společnosti, resp. o jejich horším, ponižujícím postavení ve srovnání s muži, z potřeby revolvy proti této situaci a víry v možnost její změny. Jako fenomén sociologický má agitační charakter. Zpravidla se mluví třech historických formách současného feminismu, který se rozvíjí od konce 18. století. Srov. OATES-INDRUCHOVÁ, Libora (edd.): *Dívčí válka s ideologií. Klasické texty angloamerického feministického myšlení*. Praha 1998.

³ Srov. DUBY, G. – PERROT, M. (ed.): *Histoire des femmes en Occident*, 3, XVIe – XVIIIe siècles. Paris 1991, s. 275 an., 400 an.

⁴ SOHN, A.-M.: c. d., s. 596.

⁵ Např. THOMSON, Edward P.: *The Making of the English Working Classe*. London 1968; dle TINKOVÁ, D.: c. d., s. 19–32, zde s. 19. Z novějších prací např. ZYLBERBERG-HOCQUARD, Marie-Hélène: *Féminisme et syndikalisme en France*. Paris 1978; SOWERWINE, Charles: *Les femmes et le socialisme*. Paris 1978.

na prokazování různých forem diskriminace žen, přičemž názory a východiska legitimní pro 20. století byly promítány do středověku a raného novověku. Vzájemný vztah obou pohlaví nebyl zkoumán na základě konkrétních skutečností a procesů, ale na základě premis dokazovaných pomocí právních či jiných úředních dokumentů.

Přestože podle Gisely Bock nelze dějiny žen v 19. století „oddělit od dějin ženského hnutí; oba proudy jsou spolu úzce provázány“,⁶ ideologičnost feminismu historickému bádání neprospěla: ahistoricky došlo k projekci postojů a požadavků ženy druhé poloviny 20. století do dějin 19. století, dějin raného novověku ba dokonce středověku.⁷ Život žen v minulých staletích byl redukován na problém teoretické složky „ženské emancipace“, feminismu. Přitom mezi pojmy „ženská otázka“ a „feminismus“ nelze vést paralelu. Ženská otázka je spojena s konkrétními sociálními projekty, kdežto feminismus má aspekty teoretické, vycházející z filozofie, sociologie, psychologie, antropologie, komunikace; od praktické roviny přechází v abstraktní. Feminismus je ideologicky daleko více podmíněn, nežli ženská otázka, třebaže i ta je vždy určena nějakou ideologií: jiná je artikulace v učení křesťanských otců, jiná v českých zemích doby předbřeznové či v šedesátých až sedmdesátých letech 19. století. Každopádně nelze minulé bytí žen vnímat jen (či převážně) jako dějiny diskriminace žen.

Ve svém dalším vývoji se *women's history* inspirovala německými sociálními dějinami, historickou demografií a antropologií⁸ a soustředila se na hledání „autentické“ ženské zkušenosti a kultury, jejích podob a projevů až dosud neviditelných, tj. historií nezažnamenaných, existujících v rámci mužské dominantní kultury jako jakási subkultura.⁹ Práce Karin Hausen, Gisely Bock, Heidi Wunder, Beatrix Bastl, Ute Frevert, Evy Labouvie a dalších opírající se o širokou a různorodou heuristickou základnu prokázaly, že minulost žen nelze zkoumat jen z perspektivy bezmoci a podřízenosti. V modifikované podobě přijali tuto zásadu další evropští historikové. Inspiraci historickou antropologií, demografií a v neposlední řadě sociologií nezapřel ani rozvoj bádání o dějinách žen rozvíjející se v rámci *nouvelle histoire* ve Francii a soustřeďující se na ženské role spojené s jednotlivými životními cykly.¹⁰ Jako završení aktivního období osmdesátých let a plod týmové badatelské činnosti vzniklo – z podnětu italského historika Guiseppe Laterzy a za redakce Georgese Dubyho a Michelle Perrot – významem i rozsahem mimořádné pětisvazkové

⁶ BOCKOVÁ, Gisela: *Ženy v evropských dějinách od středověku do současnosti*. Praha 2007, s. 112.

⁷ Přímou klasickým případem toho ahistorismu je první práce z evropské oblasti *women's history*, která byla po listopadu přeložena do češtiny: UTRIO, Kaari: *Dcery Eviny. Historie evropské ženy*. Havlíčkův Brod 1994.

⁸ Jde např. o studie Richarda van Dülmena, Marie-Claire Hoock-Demarle, Bey Lundt, Claudie Opitz, Claudie Honegger a především Heide WUNDER: „*Er ist die Sonn, sie ist der Mond. Frauen in der Frühen Neuzeit*“. München 1992, což je syntéza o dějinách žen v raném novověku, v titulu uvedená výrokem německého kazatele 16. století Johanna Ficharta. Dále sem patří Švýcarka Anne-Marie Käppeli, Rakušanka Beatrix Bastl aj. Především o těchto německých titulech byla informována česká historická obec.

⁹ TINKOVÁ, D.: *c. d.*, s. 20.

¹⁰ O počátcích takto zaměřeného výzkumu informovala SOHN, A.-M.: *c. d.*, s. 599–601. Ve studii představila nové přístupy k dějinám žen: východisky se staly role, spojené se životními cykly, dcery, manželky, hospodyně, matky, babičky, role ženy ve společnosti, formy ženské sociability, přístup k profesi a konečně emancipaci. Každé téma nabízelo současně několik podtémat. A.-M. Sohn současně upozornila, že není možné se – k čemuž sváděla asymetričnost heuristické základny – zaměřit jen na svět středních vrstev. Studie obsahuje také informace o pramenech, z kterých francouzská *women's history* vycházela (tamtéž, s. 604) a o prvních výsledcích takto koncipovaného bádání (tamtéž, s. 604–623).

dílo, *Histoire des femmes en Occident*, výsledek práce 72 autorů (převážně francouzských historiků) o celkovém počtu kolem 3000 stran. Na knižním trhu se první díl, věnovaný starověku, objevil roku 1987, pátý, zaměřený na ženu 20. století, vyšel o pět let později. Převážně kladný ohlas, který práce vzbudila, byl zasloužený, neboť je dílem multisociálním, multiregionálním, multietnickým a multireligiálním. Každý ze svazků navíc doplňuje grandiózní bibliografický soupis. U příležitosti vydání posledního svazku (v té době bylo již dílo přeloženo do devíti jazyků) se ve dnech 13.–14. listopadu 1992 na půdě Sorbonny konalo reflexivní kolokvium, které – jak jinak – konstatovalo, že navzdory obrovskému záběru práce nebyly a ani nemohly být zodpovězeny všechny otázky. Neodpovědělo na ně ani další bádání, často spojené s autory, kteří na výše uvedeném projektu spolupracovali. Za jiné uveďme americké historičky Natalii Zemon Davis¹¹ a Judith Walcovicz, Francouzku Arlette Farge, Angličanku Joan W. Scott a další. Zatímco takřka výsostným časovým polem francouzského, britského a angloamerického „ženského“ bádání byl raný novověk, se zpětnými výpady do středověku a nesmělými úkroky do 19. století, německé bádání se věnovalo i období obou světových válek a poválečnému vývoji.¹² Novým tématem se staly „oddělené sféry“¹³ – veřejná sféra muže a soukromá sféra ženy; přičemž toto dělení bylo asymetrické, poznamenané mužskou dominancí nad oběma prostory.

Přes nepopíratelné vědecké a publikační výsledky se od poloviny sedmdesátých let minulého století objevovaly kritické postoje na tuto převážně sociálněhistoricky pojatou *women's history*, které zesílily v průběhu dalšího desetiletí.¹⁴ Odmítaly jak inspiraci marxismem, viditelnou hlavně v britské produkci,¹⁵ tak i stále zřejmější inspiraci psychoanalýzou, především pracemi Jacqua Lacana,¹⁶ vycházející ze Saussurova pojetí jazyka jako obecného znakového systému. S poukazem na to, že jazyk konstruuje významy, byl zproblematizován status ženské subjektivity a zpochybněn samotný pojem *žena* či *ženy* – šlo údajně o proměnlivou kolektivitu nabývající významu pouze v určitém historickém a kulturním kontextu, většinou ve vztahu k jiným kategoriím, které se také proměňují.¹⁷ Jistě nelze popřít fakt, že mezi mužem a ženou stejného společenského a kulturního postavení je mnohem méně rozdílů než mezi dvěma muži nebo ženami z různého prostředí – rozdílů mezi pohlavími jsou ve srovnání se sociálními rozdíly maličkosti.¹⁸ Problematická byla i setrvávající marginalita *women's history*. Joan W. Scott, ke které se ještě vrátím, požadovala, aby bádání o ženách přispělo k obecným dějinám, aby vytvořilo pojmové kategorie

¹¹ DAVIS, Natalie Zemon: především vynikající práce založená na vytěžení ženských ego-dokumentů *Women on the Margins – three seventeenth-century lives*. Cambridge 1995. Dále např. Olwen Hufton, Nancy Green, Anne Higonnet, Judith Walkowitz aj.

¹² BOCKOVÁ, G.: c. d., s. 251 an.

¹³ Literatura k této problematice viz TINKOVÁ, D.: c. d., s. 20–22. V českém prostředí poprvé srov. NAGEL-DOCEKAL, Herta: *Filozofie rodiny u Rousseau, Kanta a Hegela – klíč k pochopení dnešních životních forem*. In: HAVELKOVÁ, H.: (ed.): *Existuje středoevropský model manželství a rodiny?* Sborník z mezinárodního sympozia, Praha 24.–25. listopadu 1995. Praha 1995, s. 9–17.

¹⁴ TINKOVÁ, D.: c. d., s. 22.

¹⁵ Například studie Sally Alexander, srov. TINKOVÁ, D.: c. d., s. 22.

¹⁶ http://dec59.ruk.cuni.cz/~xvitap/pdf_skripta/TEORIE12.pdf. Rozvinula Julie KRISTEVA, česky např. *Jazyk lásky. Eseje o sémiotice, psychoanalýze a mateřství*. Praha 2004.

¹⁷ TINKOVÁ, D.: c. d., s. 23.

¹⁸ BADINTER, Elizabeth: *Tudy cesta nevede. Slabé ženy, nebezpeční muži a jiné omyly radikálního feminismu*. Praha 2004, s. 133.

použitelné pro historiografii. Požadavek integrovat tuto problematiku do celkového studia společnosti se ozýval i z prostředí francouzské *nouvelle histoire*, dokonce ještě na počátku třetího tisíciletí.¹⁹

Žádný z těchto aktuálních sporů československé historiky neinspiroval. Přitom nelze říct, že by se tendence zařaditelné do *women's history* neobjevovaly. Téma „ženy v minulosti národa“ bylo nesporně oblíbené, ženy se mihnou českou mytologií i hagiografií, nacházejí své místo v kronikách. První české analisty zajímaly z pochopitelných důvodů výhradně představitelky nejvyšších vrstev, manželky, matky a dcery vládařů: Krokovy dcery, Ludmila, Drahomíra. Kladné i záporné emoce budila po staletí kněžna Libuše.²⁰ Slavné ženy se těšily zájmu badatelů i později – za jiné jmenujme – navzdory názvu – Voigtovy Effigie,²¹ přístupnější v německém překladu Pelclově.²²

V souvislosti s národní emancipací vyvstala v jazykově českém prostředí na přelomu třicátých a čtyřicátých let 19. století první vlna zájmu o „ženskou otázku“ a s ní spojený zájem o slavné Češky dob minulých. V nedokončené *Encyklopedii pro dámy*, která podle vzoru lipského *Damen Conversations Lexikon* vznikala v první polovině čtyřicátých let v dívčím kroužku kolem Karla Slavoje Amerlinga a jejíž rukopis objevil Vladimír Macura, je z 51 dochovaných hesel 11 hesel „ženských“.²³

Bádání o ženách se umírněně rozvíjelo v průběhu druhé poloviny 19. století. Životopisné medailónky slavných žen minulosti přinášela dobová česká – nejen ženská²⁴ – žurnalistika. S novými podněty přichází pak generace spisujících *emanicipistek*, publikujících od sedmdesátých let 19. století – pod zřetelným vlivem Vojty Náprstka a jeho *scraps-books* – své kompilace o slavných ženách ve známé sbírce lidových zábavných a poučných spisů Libuše.²⁵ Toto „ženské“ bádání se v uvedeném období pěstovalo paralelně s ženskou preskriptivní literaturou, jež se – mimo jiné – zabývala problémem uplatnění žen na trhu práce. Tento – od konce šedesátých let naléhavý – sociální problém dal vzniknout kompilátu Ludmily Šimáčkové, otvírající pohled na ženskou problematiku v jiných evropských i mimoevropských zemích.²⁶ Nejrozsáhlejším – třebaže nedokončeným – dílem uvedené

¹⁹ TINKOVÁ, D.: c. d., s. 24.

²⁰ Souhrnně je zachytil František Graus v brilantní studii z konce šedesátých let, sr. GRAUS, František: *Kněžna Libuše - od postavy báje k národnímu symbolu*. Československý časopis historický (dále jen ČSCH), 17, 1969, č. 6, s. 817–844.

²¹ VOIGT, Mikuláš Adaukt: *Effigies virorum eruditorum atque artificum Bohemiae et Moraviae*. I, II. Prag 1773–1774.

²² PELCL, František Martin: *Abbildungen böhmischer und mährischer Gelehrten und Künstler, nebst kurzen Nachrichten von ihren Leben und Werken*, I–IV. Prag 1773–1782.

²³ MACURA, Vladimír: *Příběh encyklopedie dam*. Tvar, 5, 15. března 1998, s. 1, 4, 5.

²⁴ Většinou oslavné články o význačných ženách přinášely Ženské listy, Ženský svět, Kalendář paní a dívek českých i Šťastný domov.

²⁵ LUŽICKÁ, Věnceslava: *Johana z Rožmitálu, manželka Jiřího z Poděbrad*. Praha 1872; ŠIMÁČKOVÁ, Ludmila: *Vynikající ženy mimo rodinný kruh. Dle rozličných anglických pramenů*. Praha 1872 aj.

²⁶ „...není každé z pohlaví našeho práno, zakotviti život svůj v rodině... Že i těm otvírá se veliký obor krásné činnosti, o tom mají poučiti následující životopisné obrázky, kteréž z rozličných pramenů jsem v prázdných chvílích snesla a v užším kruhu družek předčítala...“ ŠIMÁČKOVÁ, L.: c. d., s. 3. Vzorem řešení mnohdy tíživé situace se staly Spojené státy americké, které s předstihem přiznaly ženám právo na profesi a potřebné vzdělání.

ediční řady se stal *Slavín žen českých* od Terézy Novákové. Roku 1894 vyšel první díl,²⁷ který, stejně jako výše jmenované práce, nepřekročil úroveň pilné kompilace; je užitečným souhrnem osob a dat od mytologických ženských postav po začátek národního obrození. Ženy zastupující německé etnikum zde pochopitelně své místo nenalezly. Díl druhý, v němž měly být životopisy žen od obrození do počátku 20. století, autorka patrně nepsala.

Mimo proud historizujících *emancipistek* stojí Marie Červinková-Riegrová se svými dvěma pečlivými „ženskými“ monografiemi.²⁸ Obě vyšly po smrti autorky, obě se týkají žen z její vlastní rodiny, z nichž jedna – Tereza Riegrová – se vyznamenala jen tím, že porodila zakladatele moderní české politiky. Snad proto je tato malá studie o semilské paní mlynářce tak zdařilá, s náznaky zájmu o dějiny každodennosti. Za zmínku stojí i drobné práce literárně činného úředníka pražského magistrátu Edvarda Jelínka, zaměřené na ženy (původem) polské.²⁹ Společným a nepřehlédnutelným rysem všech uvedených prací byl pochopitelný diletantismus, idealizace objektu, resp. objektů, bádání, hypertrofie významu jejich práce pro „národ“, idealizace jich samotných a jejich okolí, potlačení či spíše zamlčení všech negativních skutečností.

Souběžně s apologiemi českých *výtečnic* vznikají edice Františka Dvorského, edice archivního materiálu, především korespondence, týkající se českých žen.³⁰ Na jejich přípravě se podílely i další osoby – ze 47 osob, které v průběhu zhruba dvou desetiletí s Dvorským spolupracovaly, bylo 26 žen.

Třebaže „ženské“ téma tvoří součást kulturního dějepisu přelomu 19. a 20. století, na skutečně vědecké monografie bylo třeba čekat až do prvních desetiletí 20. věku. První pokus o historickou reflexi počátečního období „českého feminismu“ v Čechách, časů Karla Slavoje Amerlinga, podnikla Vlasta Kučerová ve své rigorózní práci,³¹ jež vyšla roku 1914 – dva roky před obhajobou na české Karlo-Ferdinandově univerzitě.³² Přes některé omyly a nedůslednosti lze její dílko považovat za užitečné i v současnosti – už proto, že zachycuje ženy ze středních vrstev, ovšem jen ty, které byly aktivními vlastenkami. Amerlingův feminismus podle ní vychází z jeho filozofie a stává se praktickou snahou odstranit „nesociální“ a „nehospodářské“ zacházení se ženami. Pro Kučerovou je feminismus synonymem ženské otázky, snahou o rehabilitaci ženy jako člověka prostřednictvím vzdělání.³³

²⁷ NOVÁKOVÁ, Teréza: *Slavín žen českých*. Díl I.: *Od nejstarších dob do znovuzrození národa českého*. Praha 1894.

²⁸ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, Marie: *Marie Riegrová, rodem Palacká, její život a skutky*. Praha 1892; Táž: *Riegrova matka. Obrázek z Podkrkonoší*. Praha 1903.

²⁹ JELÍNEK, Edvard: *Dámy starších salonův polských*. Praha 1888; Týž: *Polské paní a dívky. Nezabudky z knih, cest a ze života*. Praha 1884; Týž: *Honorata z Wiśniowských Zapová. Zápisy z rodinné korespondence a vlastních vzpomínek*. Praha 1894.

³⁰ DVORSKÝ, František (ed.): *Staré písemné památky žen a dcer českých*. Praha 1869; Týž: *Dopisy české šlechtičny z polovice 17. století. Zuzana Černínová z Harasova*. Praha 1886; Týž (ed.): *Máteř a dcera Zuzany Černínové z Harasova. Listy Alžběty Homutovny z Cimburka a Elišky Myslíkovny z Chudenic*. Praha 1890; Týž: *Listy paní Kateřiny ze Žerotína, roz. z Valdštýna I, II*. Praha 1895.

³¹ KUČEROVÁ, Vlasta: *K historii ženského hnutí v Čechách (Amerlingova éra)*. Zábřeh 1914.

³² O autorce srov. MUSILOVÁ, Dana: *Reflexe ženských dějin první poloviny 19. století v české moderní historiografii*. In: HORKÝ, Milan – HORKÝ, Roman: Božena Němcová. Život – dílo – doba. Sborník příspěvků ze stejnojmenné konference konané ve dnech 7.–8. září 2005 v Muzeu Boženy Němcové. Česká Skalice 2006, s. 161–167, zde s. 162.

³³ KUČEROVÁ, V.: c. d., především s. 18–21.

Nepopíratelnou vědeckou úroveň mají práce týkající se středověké ženy³⁴ – studie Anny Císařové-Kolářové³⁵ či Novákovy a Mendlových studie o listáři královny Kunhuty³⁶ – jejichž cíle byly ovšem jiné. Popularizační ráz mělo knižní vydání životopisných črt od Jaroslava Františka Urbana *České ženy*;³⁷ studie vycházely původně časopisecky a k vydání plánovaného druhého svazku patrně nikdy nedošlo. Nejrozsáhlejším nakladatelským počinem meziválečného období bylo naopak dílo, které na vědecký charakter rezignovalo; jednalo se o čtyřdílné *Dějiny ženy* S. K. Neumanna, založené na vytěžení evropské literatury nejrozličnější úrovně, žánru i objektivit.³⁸

Několik závažných prací vyšlo v letech německé okupace. Jedná se především o kolektivní dílo *Královnyn, kněžny a velké ženy české*.³⁹ V souboru 59 čtenářsky přístupných monografických studií, chronologicky seřazených od svaté Ludmily po Boženu Benešovou, byl výběr významných žen české minulosti sestaven tak, aby byly zastoupeny typické jevy. Karel Stloukal, editor, autor úvodní stati a několika portrétů, v úvodu napsal, že se snažil „získat povolané znalce předmětu, pokud to bylo možné, také z řad našich odborně vzdělaných žen.“⁴⁰ Podíl 11 autorek, historiček či spisovatelek, je dostatečně výmluvný. Kniha měla vyjít už v polovině 30. let, nakonec se objevila v době, kdy vědecké bádání o minulosti českého národa a státu bylo vnějšími okolnostmi vyloučeno. Dílo bylo průkopnické i pohledem na ženy z dolních vrstev (třebaže jen pro období husitských válek a 18. století) a cennou bibliografickou přílohou. Vedle této rozsáhlé práce jmenujme ještě sborník statí *Česká žena v dějinách národa*,⁴¹ kolektivní práci *Žena v českém umění dramatickém*, vydanou u příležitosti osmdesátého výročí narození Hany Kvapilové,⁴² výběr z korespondence významných Česek, pod titulem *Srdce a doba* připravený Bedřichem Slavíkem,⁴³ či monografii Anny Císařové-Kolářové *Žena v jednotě bratrské*.⁴⁴ V době německé okupace se objevila i nová edice korespondence Zuzany Černínové, připravená Zdeňkem Kalistou.⁴⁵

Po relativně bohaté žni let čtyřicátých představují další desetiletí badatelský i publikační úhor. Pět portrétů českých spisovatelek, které lze považovat za více či méně významný příspěvek k české *women's history*, vyšlo v nakladatelství Melantrich, v ediční řadě s ome-

³⁴ Přehledně srov. KOPIČKOVÁ, Božena: *Ženská otázka v českém středověku*. ČSČH, 87, 1989, s. 561–574, 682–696.

³⁵ CÍSAŘOVÁ-KOLÁŘOVÁ, Anna: *Žena v hnutí husitském*. Praha 1915, práce sledující názory husitských teologů na ženu.

³⁶ NOVÁK, J. B.: *Kritika listáře královny Kunhuty*. In: BIDLO, J. – FRIEDRICH, G. – KROFTA, K. (ed.): Sborník prací historických k šedesátým narozeninám Jaroslava Golla. Praha 1906, s. 124–152; MENDEL, Bedřich: *Listy královny Kunhuty králi Přemyslovi*. Praha 1928.

³⁷ URBAN, Jaroslav František: *České ženy*. 1. Nymburk 1922.

³⁸ NEUMANN, Stanislav K.: *Dějiny ženy*. I.–IV. Praha 1931–1932. Roku 1999 se dočkalo aktualizované reedice, sr. NEUMANN, S. K.: *Dějiny ženy. Populárně sociologické, etnologické a kulturněhistorické kapitoly*. Autorka doplnku Evženie Kloučková. Praha 1999.

³⁹ STLOUKAL, Karel (ed.): *Královnyn, kněžny a velké ženy české*. Praha 1940; 2. vydání 1941.

⁴⁰ Tamtéž, s. 8.

⁴¹ *Česká žena v dějinách národa*. Sb. statí, uspořádaný péčí Ústředí žen při Národní radě české. Praha 1940.

⁴² *Žena v českém umění dramatickém*. Praha 1940.

⁴³ SLAVÍK, Bedřich (ed.): *Srdce a doba. Listy českých žen*. Praha 1942.

⁴⁴ CÍSAŘOVÁ-KOLÁŘOVÁ, A.: *Žena v jednotě bratrské*. Praha 1942.

⁴⁵ KALISTA, Zdeňek (ed.): *Korespondence Zuzany Černínové z Harasova s jejím synem Humprechtem Janem Černínem z Chudenic*. Praha 1941.

zujícím názvem *Odkazy pokrokových osobností*.⁴⁶ Ani feministické hnutí, jehož první, velmi dlouhá vlna končila v šedesátých letech, ani následný neofeminismus, byť velmi levicový a v mnohém vycházející z marxistických konceptů, ani tzv. zlatá doba feminismu sedmdesátých let, respektujícího biologické rozdíly mezi mužem a ženou, ale odmítajícího jejich sociální hypertrofii v hodnotových systémech, nic z toho nevzbudilo v totalitním Československu pozornost. Přitom od šedesátých let provázely zahraniční feministické myšlení fundované práce, ať již příspěvky ke kritice vědeckých paradigmat založených na dichotomii mezi mužem a ženou, mezi přírodou a kulturou, mezi bytím a myšlením, mezi mýtem a vědou, či práce, které nově nazíraly postavení ženy v minulosti a vztahy mezi pohlavími v dějinách. Práce angloamerického feminismu zůstaly zcela bez povšimnutí, český překlad spisu Francouzky Simone de Beauvoir *Druhé pohlaví*, který vyšel v době ideologického oteplení po polovině šedesátých let,⁴⁷ byl nadlouho výjimkou.

Šedesátá léta minulého století umožnila československým historikům nahlédnout do dění v západoevropské historiografii a toto letmé nahlédnutí umožnilo nově uchopit i minulost *druhé* poloviny lidstva. Pokud kniha Josefa Polišenského *Ženy v dějinách lidstva*⁴⁸ se pokouší o integraci biografické metody do historické syntézy, pak Janáčkovy *Ženy české renesance*⁴⁹ lze již považovat za zřetelný začátek skutečně vědecké české *women's history*, stejně jako o něco mladší studii Noemi Rejchrtové o dítěti v husitské době.⁵⁰ Posuny v českém etnografickém bádání, inspirované francouzskou etnologií a anglosaskou antropologií, měly pozitivní dopad na zkoumání kulturních dějin,⁵¹ v kterých – díky soustředění se na dějiny rodiny, na její soukromý prostor – našla své místo i minulost druhého pohlaví. Některé původní české studie o „dějinách ženy“ se odvinuly od sociálních dějin, později od historické demografie.⁵² Průkopnicí této metody se v českém dějepisectví stala Pavla Horská – první takto zaměřená práce vyšla na stránkách Československého časopisu historického již v roce 1983.⁵³ Na možnosti *women's history* upozornila pozoruhodná monografie o dějinách pražské ženy v posledních desetiletích 19. století z pera švýcarské badatelky českého původu.⁵⁴ Na samém sklonu československého „starého režimu“ shrnula bádání o středověké ženě Božena Kopiczková.⁵⁵ Ohlasy výzkumu marginálních sociálních jevů a imaginárna (kam nepochybně patřily i čarodějnice), které přibrala do svého zor-

⁴⁶ Labutí písní nakladatelství se stala vynikající studie o M. D. Rettigové. JOHANIDES, Josef: *Magdalena Dobromila Rettigová*. Praha 1995; předtím: MOLDANOVÁ, Dobrava: *Božena Benešová*. Praha 1976; MOURKOVÁ, Jarmila: *Růžena Svobodová*. Praha 1975; OTRUBA, Mojmír: *Božena Němcová. Studie s ukázkami z díla B. Němcové*. Praha 1962; ŠPIČÁK, Josef: *Karolina Světlá. Studie s ukázkami z díla*. Praha 1962, 1966, 1980; VLAŠINOVÁ, Drahomíra: *Eliška Krásnohorská*. Praha 1987.

⁴⁷ BEAUVOIR, Simone de: *Druhé pohlaví*. Praha 1966, 1967. K oběma vydáním napsal předmluvu Jan Patočka.

⁴⁸ POLIŠENSKÝ, Josef: *Ženy v dějinách lidstva*. Bratislava 1972. Druhé, rozšířené vydání vyšlo v Praze; POLIŠENSKÝ, J. – OSTROVSKÁ, Sylvia: *Velké a malé ženy v dějinách lidstva*. Praha 2000.

⁴⁹ JANÁČEK, Josef: *Ženy české renesance*. Praha 1977.

⁵⁰ REJCHRTOVÁ, Noemi: *Dětská otázka v husitství*. ČSČH, 28, 1980, s. 53–77.

⁵¹ PETRÁŇ, Josef (ed.): *Dějiny hmotné kultury*. I/1, 2; II/1, 2. Praha 1985–1997.

⁵² Už roku 1967 byl založen časopis *Historická demografie*, vydávaný tehdejšími Historickým ústavem ČSAV; od 16. ročníku převzal jeho vydávání Sociologický ústav ČSAV.

⁵³ HORSKÁ, Pavla: *K ekonomické aktivitě žen na přelomu 19. a 20. století. (Příklad českých zemí)*. ČSČH, 31, 1983, č. 5, s. 711–743.

⁵⁴ SROV. VOLET-JEANNERET, Hélène: *La femme bourgeoise à Prague. 1860–1895*. Genève 1988.

⁵⁵ KOPIČKOVÁ, B.: *Ženská otázka v českém středověku*. ČSČH, 1989, s. 561–574, 682–696.

ného pole *nouvelle histoire*,⁵⁶ pronikly do Československa jen nesměle: původní českou práci o čarodějnictví a čarodějnicích napsal Bedřich Šindelář, neprolomila ale soudobá ideologická omezení.⁵⁷

Teprve po Listopadu 89 našla v tehdejší Československu určitý ohlas další vlna feminismu, tzv. postfeminismus, charakterizovaný třemi W: Women Want to be Women. Texty feministického myšlení, včetně ukázek ze zahraničních prací, přináší od roku 1993 slovenská feministická revue *Aspekt*,⁵⁸ v mnohém poučná a využitelná i pro historické bádání. Roku 1998 pak vyšla antologie klasických textů angloamerického feminismu.⁵⁹ A konečně v devadesátých letech vzniklo několik původních českých studií, které se programově hlásily k *women's history*. Toto období přineslo nespornou akceleraci i ve *women's history*, jak doložila v roce 1993 konference na téma Žena v dějinách Prahy, společná akce Archivu hlavního města Prahy a Nadace pro gender studies,⁶⁰ a o dva roky později mezinárodní symposium na téma Existuje středoevropský model manželství a rodiny?, uspořádané z iniciativy pražského Divadelního ústavu, Rakouského kulturního institutu a Nadace pro gender studies.⁶¹ Konferenci s ženskou tematikou v průběhu uplynulého dvacetiletí přibývalo: konaly se roku 1996 v Ústí nad Labem,⁶² ve spolupráci Historického ústavu Slovenské akademie věd a Historického ústavu Jihočeské univerzity roku 2000 v Českých Budějovicích,⁶³ o dva roky později, ve dnech 5.–7. listopadu 2004 uspořádal Historický ústav SAV ve Smoleniciach mezinárodní konferenci Žena a právo zaměřenou na právní postavení žen v minulosti.⁶⁴ Posledním završením bylo setkání českých, slovenských, maďarských a polských historiků v Pardubicích roku 2004.⁶⁵ Při všech uvedených příležitostech bylo zřejmé, že „ženské dějiny“ či „dějiny ženy“ nabízejí na jedné straně netušené možnosti výzkumu, že se ale potýkají s četnými metodologickými a metodickými nesnázemi.

Díličí studie přinesly – a přinášejí – obnovené Dějiny a současnost⁶⁶ a v první polovině devadesátých let minulého století vycházející Historické listy. Nadějně se rozvíjí výzkum zaměřený na postavení žen konkrétní sociální či profesní skupiny – jako příklad uvedme

⁵⁶ Přehledně viz SALLMANN, Jean-Michel: *Sorcière*. In: DUBY, G. – PERROT, M.: *Histoire des femmes en Occident*, 3, s. 455 an. Na s. 545–546 se nachází přehledná bibliografie.

⁵⁷ ŠINDELÁŘ, Bedřich: *Hon na čarodějnice. Západní a střední Evropa v 16.–17. století*. Praha 1986. Díky skutečnosti, že autor použil „marxisticko-leninský metodický přístup“ (s. 20), vidí čarodějnické procesy především jako prostředek „k udržení třídního panství feudálů“ (s. 19) než – mimo jiné – jako následek křesťanského pojetí podstaty ženy a jejich celkového právního postoje v období raného novověku.

⁵⁸ *Aspekt*, feministický kulturní časopis. Vydává Zájumové združenie žien *Aspekt*, Bratislava. aspekt@ba.pubnet.sk

⁵⁹ Sr. OATES-INDRUCHOVÁ, L. (edd.): c. d.

⁶⁰ PEŠEK, Jiří – LEDVINKA, Václav (ed.): *Žena v dějinách Prahy*. Sborník z konference Archivu hl. m. Prahy a Nadace pro gender studies, 1993. Praha 1996.

⁶¹ *Existuje středoevropský model manželství a rodiny?* Sborník z mezinárodního symposia, Praha 24.–25. listopadu 1994. Praha 1995.

⁶² MOLDANOVÁ, Dobrava (ed.): *Žena – jazyk – literatura*. Sborník z mezinárodní konference. Ústí nad Labem 1996.

⁶³ Srov. *Česko-slovenská historická ročenka*. Česko-slovenská/Slovensko-česká komise historiků ve vydavatelství Masarykovy univerzity v Brně. Brno 2001 (vyšlo 2002).

⁶⁴ LENGYELOVÁ, Tünde (ed.): *Žena a právo: právne a spoločenské postavenie žien v minulosti*. Bratislava 2004. Jde o průřez právními postavením žen z různých společenských vrstev, v různých zemích, především v období středověku a raného novověku.

⁶⁵ ČADKOVÁ, K. – LENDEROVÁ, M. – STRÁNÍKOVÁ, J. (ed.): c. d.

⁶⁶ „Ženské“ problematice bylo věnováno 6. číslo *Dějiny a současnosti* z roku 1994.

studie Petra Svobodného o prvních lékařkách,⁶⁷ Jany Englové a Blanky Soukupové o dělnických ženách,⁶⁸ Marie Mackové o ženách „samostatných“,⁶⁹ dále studie o prvních vysokoškolačkách,⁷⁰ malířkách,⁷¹ šlechticích,⁷² prvních učitelkách,⁷³ sestrách některých řádů⁷⁴ i prostitutkách.⁷⁵ Od úsilí zachytit především fakta, události a osobnosti s tématem související lze pozorovat první náznaky metodického zakotvení. Prvním krokem je nesporně vyrovnání se s feminismem, včetně minulosti samotného feminismu českého, jehož dějiny končí de facto rokem 1948.⁷⁶ Dodejme, že i česká společnost došla konečně k pochopení obsahu feminismu, že slovo „feministka“ přestalo být souhrnným dehonestujícím označením všech žen, které odmítaly přijmout submisivní postavení. Na souvislost feminismu s obecnými sociálními problémy v historickém kontextu poukázala už v roce 1995 Pavla Horská;⁷⁷ nejnovější pohled přináší český překlad poslední práce Elisabeth Badinter;⁷⁸ výmluvná je skutečnost, že český překlad této drobné, ale zajímavé práce, vymezující se proti radikálnímu anglosaskému feminismu a jeho recepci ve Francii, vyšel už rok po jejím vydání ve Francii. Možnosti završit tuto první etapu české *women's history* bohužel jen málo využil VIII. sjezd českých historiků konaný v Hradci Králové 10.–12. září 1999;⁷⁹ určitým předělem naopak jsou první monografie týkající se žen v 19.⁸⁰ či 20.⁸¹ století.

⁶⁷ SVOBODNÝ, Petr: *Lékařky v českých zemích v první polovině 20. století*. Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis. Tom. XXXV, Fasc. 1–2, 1995, pp. 75–87.

⁶⁸ ENGLOVÁ, Jana: *Sociologické aspekty zaměstnávání žen v průmyslové výrobě v 2. polovině 19. století*. In: MACHAČOVÁ, Jana – MATĚJČEK, Jiří (ed.): *Studie k sociálním dějinám*. 1 (8), Kutná Hora – Opava – Praha 1998, s. 83–97; SOUKUPOVÁ, Blanka: *Ženská otázka a české dělnictvo*. Praha 1867–1881. In: Documenta Pragensia, 13, s. 253–261 aj.

⁶⁹ Srov. např. MACKOVÁ, Marie: *O senátorce Anně Chlebounové*. Ústí nad Orlicí 1998.

⁷⁰ SVADBOVÁ, Blanka: *První vysokoškolačky na pražské univerzitě a jejich uplatnění*. Tvar, 4, 7. října 1993, č. 39–40, s. 14–15; ŠTEMBERKOVÁ, Marie: *Doktorky filozofie a medicíny na Pražské univerzitě od r. 1901 do konce první světové války*. In: Documenta Pragensia, 13, s. 213–234; HAVRÁNEK, Jan: *První absolventky Univerzity Karlovy*. In: NEUDORFLOVÁ, Marie L.: Charlotta G. Masaryková. Sborník příspěvků z konference ke 150. výročí jejího narození, konané 10. listopadu 2000. Praha 2001, s. 85–92.

⁷¹ LENDEROVÁ, M.: *Zdenka Braunerová*. Praha 2000; PACHMANOVÁ, Martina: *Neznámá území českého moderního umění: pod lupou genderu*. Praha 2004 aj.

⁷² LENDEROVÁ, M.: *Tragický bál. Život a smrt Pavliny ze Schwarzenbergu*. Praha 2004; do značné míry též ŠVAŘÍČKOVÁ-SLABÁKOVÁ, Radmila: *Rodinné strategie šlechty. Mensdorffové-Pouilly v 19. století*. Praha 2007 aj.

⁷³ LENDEROVÁ, M. – VIDLÁKOVÁ, Pavla: *„Skrvný něžného pohlaví » aneb Soukromý život prvních českých učitel v Čechách*. In: MACHAČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: *Studie k sociálním dějinám*. 3. Kutná Hora – Opava – Praha 1999, s. 133–143.

⁷⁴ MACKOVÁ, M.: *Voršilký v Čechách do roku 1918*. Pardubice 2008.

⁷⁵ LENDEROVÁ, M.: *Chytila patrola... aneb prostituce za Rakouska i republiky*. Praha 2002.

⁷⁶ Srov. *Velký sociologický slovník*. I. Praha 1997, s. 308–310.

⁷⁷ HORSKÁ, P.: *Tři století evropského feminismu*. Historický obzor, 2, 1995, s. 36–40.

⁷⁸ BADINTER, E.: c. d. Francouzský originál *Fausse route* vyšel roku 2003.

⁷⁹ MUSILOVÁ, D.: *Dějiny žen – současný stav a perspektivy výzkumu*. In: PEŠEK, Jiří (ed.): VIII. sjezd českých historiků. Hradec Králové 10.–12. září 1999. Praha 2000, s. 234–237.

⁸⁰ HORSKÁ, P.: *Naše prababičky feministky*. Praha 1999; LENDEROVÁ, M.: *K hříchu i k modlitbě. Žena minulého století (dále jen K hříchu i modlitbě)*. Praha 1999; NEUDORFLOVÁ, M. L.: *České ženy v 19. století: úsilí a sny, úspěchy a zklamání na cestě k emancipaci (dále jen České ženy v 19. století)*. Praha 1999; MALEČKOVÁ, Jitka: *Úrodná půda. Žena ve službách národa*. Praha 2002 aj.

⁸¹ BUREŠOVÁ, Jana: *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*. Olomouc 2001; MUSILOVÁ, D.: *Z ženského pohledu. Poslankyně a senátorky Národního shromáždění Československé republiky. 1918–1939*. Hradec Králové 2007. Pro 20. století stále chybí historicko-antropologické či kulturně historické uchopení problematiky – zmíněné práce se týkají emancipačních a politických aktivit žen.

Ponecháme-li stranou některé vydavatelské počiny, určené pro nejširší čtenářskou obec,⁸² jsou ve *women's history* zřetelné některé tendence. Vedle prací snažících se o faktografické zmapování více či méně probádaných oblastí (jako první Marie Neudorfllová,⁸³ dále Milena Lenderová,⁸⁴ Jitka Malečková,⁸⁵ Marie Bahenská,⁸⁶ Jana Malínská⁸⁷) pokračuje směr vytyčený historickou demografií, zaměřený na dějiny rodiny, v němž hraje ženská otázka důležitou roli.⁸⁸ Ve výzkumu středověké ženy pokračuje s mimořádnou akribií a širokým interdisciplinárním záběrem Božena Kopiczková,⁸⁹ v poslední době se objevily další badatelky, zabývající se životem ženy ve středověku.⁹⁰ Možností historické antropologie naznačila jako první Alena Šimůnková,⁹¹ bohatě jich využívají Alice Velková a další badatelé. Pavla Vošahlíková jako první zavedla do *women's history* kategorii mentalit⁹² a učinila tak první krok k historickému zkoumání vztahu a vytváření sociálních konstruktů mužského a ženského pohlaví. Vycházejí četné biografie, některé s ambicemi přispět k prosopografickému bádání. Jen s obtížemi je překonáván deficit bádání o německé a židovské ženě v Čechách. Mezeru částečně zaplňuje práce emeritní profesorky Canisius College v Buffalo, NY, narozené v Čechách, Wilmy Abeles Iggers,⁹³ jejich dvanáct portrétů žen, jež v devatenáctém a především dvacátém století žily a působily v prostoru vymezeném původně hradbami, pak administrativními hranicemi města Prahy.

⁸² Např. produkce nakladatelství Mladá fronta, edice Osudy, práce SOBKOVÁ, Helena: *Kateřina Zaháňská*, Praha 1994; SAK, Robert – BEZECNÝ, Zdeněk: *Dáma z rajského ostrova. Portrét Sidonie Nádherné*. Praha 2000; LENDEROVÁ, M.: *Zdenka Braunerová*. Praha 2000 aj.

⁸³ NEUDORFLOVÁ, M. L.: *České ženy v 19. století*.

⁸⁴ LENDEROVÁ, M.: *K hříchu i k modlitbě*.

⁸⁵ MALEČKOVÁ, J.: c. d.

⁸⁶ BAHENSKÁ, Marie: *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha 2005.

⁸⁷ MALÍNSKÁ, Jana: *Do politiky prý žena nesmí – proč?: vzdělání a postavení žen v české společnosti v 19. a na počátku 20. století*. Praha 2005.

⁸⁸ Srov. především zmíněný časopis Historická demografie, studie Aleny Šubrtové, Ludmily Fialové, Pavly Horské, Jana Horského, dvě vydání syntetizujících *Dějin obyvatelstva českých zemí*. Praha 1996, 1999 aj.

⁸⁹ KOPICZKOVÁ, B.: *Historické prameny k studiu postavení ženy v české a moravské společnosti. (Interdisciplinární pojetí studia)*. Práce Historického ústavu ČAV, Monographia, A-4, Praha 1992 aj.

⁹⁰ Srov. např. NECHUTOVÁ, Jana: *Ženy v Husově okolí. K protiženským satirám husitské doby*. In: LÁŠEK, Jan Blahoslav (ed.): *Jan Hus mezi epochami, národy a konfesemi. Sborník z mezinárodního sympozia, konaného 22.–26. září 1993 v Bayreuthu*. Praha 1995, s. 68–73; dále RYCHTEROVÁ, Pavlína: *Žena a manželství v díle Tomáše ze Štítného*. MHB, 6, 1999, s. 95–109; Táž: *Frauen und Krieg in Chroniken über die Hussitenkriege*. In: ŠMAHEL, František (Hrsg.): *Geist, Gesellschaft, Kirche im 13.–16. Jahrhundert. Internationales Kolloquium Prag 5.–10. Oktober 1998*. Praha 1999 (Colloquia mediaevalia Pragensia I), s. 127–143; Táž: *Viklefice a její předchůdkyně*. In: ŠMAHEL, F. – NODL, Martin (ed.): *Člověk českého středověku*. Praha 2002, s. 220–247; Táž: *Die Offenbarungen der heiligen Brigitta von Schweden*. Köln-Weimar-Wien 2004; ŠAROCHOVÁ, Gabriela V.: *Radostný úděl vdovský. Královny-vdovy přemyslovských Čech*. Praha 2004.

⁹¹ ŠIMŮNKOVÁ, Alena: *Statut, odpovědnost a láska: vztahy mezi mužem a ženou v české měšťanské společnosti 19. století*. Český časopis historický (dále jen ČČH), 95, 1997, č. 1, s. 55–107.

⁹² VOŠAHLÍKOVÁ, Pavla: *Z moci úřední. Úřady a úředníci za vlády Františka Josefa I.* ČČH, 92, 1994, č. 3, s. 460–476; *Česká žena v politice a veřejné činnosti na přelomu 19. a 20. století*. In: Documenta Pragensia, 13, *Žena v dějinách Prahy*. Sb. příspěvků z konference Archivu hl. m. Prahy a Nadace pro gender studies 1993. Praha 1996, s. 291–299; *Jak se žilo za časů Františka Josefa I.* Praha 1996 aj.

⁹³ IGGERS, Wilma Abeles: *Women of Prague. Ethnic Diversity and Social Change from the Eighteenth Century to the Present*. Providence – Oxford 1995.

Stručně řečeno, prací věnovaných „ženské“ problematice v české historické produkci přibývá. Přesto není stále jasno, co vlastně píšeme, tematizace, konceptualizace a strukturalizace tématu pokulhává za vcelku účtyhodným heuristickým a interpretačním rozmachem. Poprvé na tuto metodologickou nevyjasněnost poukázala Jana Ratajová v jednom z čísel kulturněhistorické revue Kuděj,⁹⁴ úvahy pak rozšířila ve svém příspěvku na konferenci v roce 2006 v Pardubicích⁹⁵ a konečně jako jedna z editorek antologie českých raněnovověkých textů, týkajících se konstruktů panenství.⁹⁶ Připomněla možnosti historicko-antropologických východisek, jichž němečtí autoři využívají už od přelomu osmdesátých a devadesátých let minulého století. Heide Wunder rozumí pod tímto přístupem nikoli „vymezení člověka o sobě“, ale „studium jeho proměnlivých možností v určitých epochách, formách vlády, sociálních skupinách, v postavení muže a ženy.“⁹⁷ Toto vymezení „člověka o sobě“, vymezení konkrétní ženy či muže v té které společnosti vždy odpovídalo dobovému sociálnímu konstruktu daného pohlaví, tedy – vyjádřeno sociologickou kategorií – gendrovému konstruktu. A právě chápání genderu jako kulturního a potažmo historického konstruktů nabízí východisko historickému bádání, vyzývá k položení otázky, jakým způsobem byla v jednotlivých historických epochách konstruována feminita (maskulinita).⁹⁸

Připomeňme jen v krátkosti, že kategorie *gender* označuje nikoli biologické, ale sociální aspekty pohlaví. *Gender* je původně anglické označení pro gramatický rod, který se stal označením pro rod sociální. Sociologický přístup vychází z práce Margaret Meadové *Sex and Temperament in Three Primitive Societies* z roku 1935. Jde o termín používaný pro skupiny vlastností a chování formované kulturou a spojené s obrazem muže a ženy. Zatímco pohlaví je dáno biologicky, je (většinou) neměnnou kategorií, *gender* je soubor vlastností, které jsou biologickému rodu přisuzovány sociálně a během historického vývoje se mění. Pohlaví je biologickou charakteristikou, *gender* společenskou konstrukcí odrážející očekávání spjatá s chováním muže či ženy. Zavedení konceptu *gender* do *women's history* se stalo velmi důležitým krokem v její inovaci.

Gender v historickém kontextu se poprvé objevil v referátu Natalie Zemon Davis na konferenci v Berkshire v roce 1974.⁹⁹ Vyjádřila v něm představu, že by se *gender*, užívaný k označení rodu, který je – na rozdíl od rodu biologického, pohlaví – kulturně a sociálně podmíněný a coby sociální konstrukt historicky proměnný, mohl stát podobnou kategorií i předmětem studia jako *třída*.¹⁰⁰ Od otištění dnes již klasického článku Joan W. Scott *Gender: A useful Category of Historical Analysis*, jenž vyšel roku 1986 v *American*

⁹⁴ RATAJOVÁ, Jana: *Dějiny ženy a koncept genderu v české historiografii (dále jen Dějiny ženy)*. Kuděj, 2005, č. 1–2, s. 159–173.

⁹⁵ Táž: *Gender history jako alternativní koncept dějin (dále jen Gender history)*. In: ČADKOVÁ, K. – LENDEROVÁ, M. – STRÁNÍKOVÁ, J. (ed.): c. d., s. 33–40.

⁹⁶ RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ, Lucie (edd.): *Nádoby mdlé, hlavy nemající? Diskursy panenství a vdovství v české literatuře raněho novověku*. Praha 2008.

⁹⁷ WUNDER, H.: *Kulturgeschichte, Mentalitätengeschichte, Historische Anthropologie*. In: DÜLMEN, R. van (ed.): *Fischer Lexicon Geschichte*. Frankfurt a. M. 1990, s. 80–82. Cit. dle HORSKÝ, J.: *Tematika ženy v německé historicko-antropologické literatuře*. In: PEŠEK, J. – LEDVINKA, V. (ed.): c. d., s. 36.

⁹⁸ RATAJOVÁ, J.: *Dějiny ženy*, s. 162.

⁹⁹ Text vyšel o dva roky později pod názvem *Women's History in Transition: The European Case*. *Feminist Studies* 3.3/4, jaro – léto 1976, s. 83–103; srov. TÍNKOVÁ, D.: c. d., s. 24.

¹⁰⁰ TÍNKOVÁ, D.: c. d., s. 25.

Historical review a pak znovu o dva roky později v *Gender and the Politics of History*, se začalo kategorie *gender* užívat ve větší míře, ovšem často jako synonyma kategorie *žena*.¹⁰¹ Připomeňme, že podle Joan W. Scott je *gender* „konstitutivní prvek sociálních vztahů založený na obecně vnímaných rozdílech mezi pohlavími, současně je určující ve vztahu k moci“.¹⁰² Kategorie *gender* je sociálním a kulturním vymezením pohlaví, systémem rolí přisouzených tomu či onomu pohlaví, je tzv. „sociálním pohlavím.“¹⁰³ J. W. Scott zdůvodnila použití *gender* jako analytické kategorie. Vyšla z analýzy dosavadního bádání o ženách – *women's history*, ať už se týkaly dějin feministického hnutí, dějin žen v obecnější rovině, charakterizovaných jako dějiny ženského prožívání, či proudu, který se snaží o zviditelnění ženy,¹⁰⁴ nespokojila se však s jejich setrváváním na okraji historiografie.

Nabídla vytvoření nového, alternativního výkladu dějin, kterým by byla problematika pohlaví integrována do kontextu politických, hospodářských, sociálních i kulturních dějin. *Gender* definuje J. W. Scott ve dvou vzájemně spjatých rovinách:

1. *gender* jako konstitutivní prvek sociálních vztahů, založený na vnímaných rozdílech pohlaví;
2. *gender* jako prvotní způsob označování mocenských vztahů.

Je-li *gender* konstitutivním prvkem sociálních vztahů, pak označení žena na jedné a muž na druhé straně tvoří základ veškerého jednání ve společnosti. Z tohoto hlediska zahrnuje čtyři navzájem provázané aspekty, pomocí kterých *gender* vnímáme:

- a) jednak kulturně platné symboly, archetypy, které vyvolávají často protichůdné reprezentace: Panna Marie, Eva, Máří Magdalena, či Xantipa tvoří symboly ženy v západo-křesťanské tradici; jistě by stálo zato vyhledat jejich protějšky, kulturně platné symboly maskulinity. Byli jimi Lancelot, Šalamoun či Tarzan?;
- b) dále normativní koncepty, na jejichž základě dochází k interpretaci těchto symbolů a které limitují a ovládají jejich metaforické možnosti. Tyto koncepty jsou vyjádřeny v náboženských, vědeckých, právních, pedagogických a politických doktrínách, nabývají formu fixovaných binárních opozic a jsou vnímány jako „konstantní pravdy“;
- c) dalším aspektem je proměnný charakter gendrových vztahů závisející na politických či společenských institucích;
- d) a konečně je *gender* individuálně konstruován a vnímán v závislosti na příslušnosti k sociální vrstvě, rase apod.¹⁰⁵

Pojem moci přejímá J. W. Scott od Michela Foucaulta; výraz zde neznamena nějakou konkrétní, politickou moc, ale moc jako takovou; mocenské vztahy jsou všudypřítomné,

¹⁰¹ Srov. slovenský překlad SCOTT, Joan Walach: *Rod: užitečná kategória historickej analýzy (ďalej jen Rod: užitečná kategória)*. In: CVIKOVÁ, Jana – JURÁKOVÁ, Jana – KOBOVÁ, Lubica: *Historie žien*. Bratislava 2006, s. 44–45.

¹⁰² Táž: *Gender: A useful Category of Historical Analysis*, otištěno roku 1986 v *American Historical review*, s. 1065–1066, cit. dle *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*. New York 2001, 1, s. 17, 66. Srov. též práci OAKLEY, Ann: *Pohlaví, gender a společnost*. Praha 2000. Referát se stejnojmenným názvem přednesla J. W. Scott roku 1985 na konferenci American Historical Association, srov. TINKOVÁ, D.: c. d., s. 27.

¹⁰³ SCOTT, J. W.: *Rod: užitečná kategória*, s. 57 an.; dále *Feministické teorie, ženská studia, gender studies*. http://dec59.ruk.cuni.cz/~xvitap/pdf_skripta/TEORIE13.pdf

¹⁰⁴ RATAJOVÁ, J.: *Gender history*, s. 34.

¹⁰⁵ Tamtéž, s. 35–36.

nacházejí se uvnitř ostatních vztahů.¹⁰⁶ Pokud *gender* představuje primární způsob označování mocenských vztahů, pak stojí v samých základech společnosti. Genderové vztahy jsou ve společnosti objektivně dané, objektivně existující, stojí v základech společenských vztahů, strukturují vnímání a symbolickou orientaci celého společenského života, zakládají distribuci moci. Jsou časově a kulturně podmíněné; nelze o nich hovořit jako o neměnné kategorii, stejně jako nelze hovořit o univerzálně platné binární opozici mužství x ženství. Genderová analýza není výzkumem žen či mužů, ale toho, jakým způsobem se zákony, pravidla a institucionální uspořádání vztahují k rozdílům mezi pohlavími.¹⁰⁷ Není rekonstrukcí toho, „co se stalo v minulosti ženám a mužům“, ale analýzou konstrukce „subjektivních a kolektivních významů žen a mužů jako kategorie identity“.¹⁰⁸

Gender vyjadřuje myšlenku, že pokud jde o sociální chování, lidé se jako muži a ženy nerodí, ale musí se jako muži a ženy naučit jednat. Osvětluje společensky utvářené postoje a modely chování, které spočívají v dichotomickém dělení na mužské a ženské.¹⁰⁹ Existuje – a vždy existovala – řada vzorců chování, které jsou ve společnosti považovány za typicky mužské nebo ženské.¹¹⁰ Koncept staví na důrazu studia „komplexní hry opozic mezi ženou a mužem, která je pružná a pohyblivá v závislosti na době, kultuře i politickém kontextu doby.“¹¹¹ Každá kultura má vlastní identifikaci konkrétní genderové role s určitou formou jednání, mluvy, odívání, s vykonáváním určitých činností.¹¹²

Inspirací pro užití konceptu *gender* v historii byly směry vycházející z poststrukturalismu, především dílo Michela Foucaulta, jeho důraz na tělo jako předmět, cíl moci a dominance, a analýzu diskurzu, kde se předmětem studia stává samotné označující, *signifiant*, které označované, *signifié*, utváří. Poststrukturalistický *gender* tak přesunul zájem od materiální, sociální, ekonomické „determinace“ k analýze jazyka a „sociální produkci označovaného.“¹¹³

Zavedení kategorie *gender* stálo u zrodu *gender history*;¹¹⁴ současně vedlo k rozvoji *men's studies*, které se začaly rozvíjet hlavně ve Spojených státech a ve Velké Británii.¹¹⁵ I zde šlo o zachycení „autentické maskulinity“, která by oponovala maskulinitě vytvořené patriarchálním řádem a která je – stejně jako konstrukt feminity – podmíněná historicky. Dokladem budiž skutečnost, že křesťanská Evropa zažila tři *krize maskulinity* (na konci francouzského *starého režimu*, na konci 19. století a patrně v současnosti), z nichž každá

¹⁰⁶ Tamtéž, s. 36.

¹⁰⁷ Tamtéž, s. 36–37.

¹⁰⁸ SCOTT, J. W: *Gender and Politics of History*. New York 1988, s. 6. dále: TINKOVÁ, D.: *c. d.*, s. 27.

¹⁰⁹ RATAJOVÁ, J.: *Dějiny ženy*, s. 159. S poukazem na Judith Butler, která tuto dichotomii odmítá. Srov. BUTLER, Judith: *Trampoty s rodem. Feminizmus a podrývání identity*. Bratislava 2003, s. 22–23.

¹¹⁰ *Gender a sexualita*. Internetové knihkupectví, www.studovna.cz.

¹¹¹ TINKOVÁ, D.: *c. d.*, s. 26.

¹¹² Tamtéž, s. 26–27.

¹¹³ Tamtéž, s. 28–29.

¹¹⁴ V českých zemích patrně jako první použil HOJDA, Zdeněk: *Hledá se historie lepší poloviny lidstva*. Dějiny a současnost, 6, 1994, s. 3.

¹¹⁵ SEDLER, Victor J.: *Rediscovering Masculinity*. London 1989; TOSH, John: *Manliness and Masculinities in 19th Century Britain. Essays on Gender, Family and Empire*. London – New York – Boston 2005; RHOADES, Michelle K.: *Renegotiating French Masculinity: Medicine and Venereal Disease – during the Great War*. French Historical Studies, 29, Spring 2006, No 2, s. 293–327. Základní informace viz HORSKÁ, P.: *Tři století evropského feminismu*. Historický obzor, 2, 1995, s. 36–40, zde s. 37.

měla diametrálně jiný obsah. Je zřejmé, že normy utvářející ženské a mužské chování se v průběhu dějin mění.

Dějiny jsou docela dobře rekonstruovatelné v kontextu vztahů mezi pohlavími, přičemž pohlaví je zde kulturním konstruktem, jehož konfigurace se mění v závislosti na produkčních a životních podmínkách.

Dokladem zostřující se vnímavosti českého myšlení ke kategorii *gender* budiž společný projekt nakladatelství Slon a Libri, který se zrodil roku 2004. Byla jím ediční řada *Gender sondy*, v níž až dosud vyšlo pět publikací.¹¹⁶ Jako poslední vyšla v *Gender sondách* (edici vydává už samo nakladatelství Slon) kniha, či spíše sborník, už skutečně těžící z možností aplikace kategorie *gender* na historická zkoumání.¹¹⁷ Stejně úspěšný byl pokus Martiny Pachmanové¹¹⁸ a konečně výše jmenovaná edice Jany Ratajové a Lucie Storchové.¹¹⁹

Nelze pochybovat, že koncept *gender* je ve *women's history* využitelný. Můžeme shodně s Richardem van Dülmenem konstatovat, že dějiny žen nemůžeme psát bez vztahu k dějinám mužů.¹²⁰ Od tohoto předpokladu se odvíjejí i naše úvahy o dalších směrech bádání, metodách, možnostech rozšíření heuristické základny. Předpokladem posunu v české *women's history*, stejně jako předpokladem její kompatibility s výsledky celoevropského výzkumu, je sledování problému v braudelovském *dlouhém trvání*, od středověku do 20. století. Je třeba vytvořit soubor otázek, které je třeba klást, vytvořit strukturu, kterou je třeba naplnit konkrétním obsahem.

SUMMARY

HISTORY BETWEEN WOMEN'S HISTORY AND GENDER

Women's history started in connection with the development of academic feminism in the post-marxist and post-structuralist era. Women were implanted into history as a part of political history. In Czech historical writing, these topics were somewhat scarcely present already at the end of 19th century, however, they never constituted an integral part of historiography. Original studies of "history of women" used to be based either on social sciences or on historical demography. However, there were several conferences about this problem held during the last twenty years. *Women's history* is being constantly developed here these days, although still struggling with many methodological and methodical issues. *Gender* as an analytical category (used abroad since 1980s), on the other hand, is being introduced here only recently.

Translated by Mgr. Jiří Hutečka, Ph.D.

¹¹⁶ OSWALDOVÁ, Barbora: *Česká média a feminismus*. Praha 2004; BAHENSKÁ, M.: c. d.; MALÍNSKÁ, J.: c. d.; NEDBÁLKOVÁ, Kateřina: *Sociální (re)produkce genderu a sexuality v ženské věznici*. Praha 2006.

¹¹⁷ HANÁKOVÁ, Petra – HECZKOVÁ, Libuše – KALIVODOVÁ, Eva (eds.): *V bludném kruhu. Mateřství a vychovatelství jako paradoxy modernity*. Praha 2006.

¹¹⁸ PACHMANOVÁ, M.: c. d.

¹¹⁹ Viz pozn. č. 97.

¹²⁰ DÜLMEN, R. v.: *Historická antropologie. Vývoj. Problémy. Úkoly*. Praha 2002, s. 76.

Prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc.
Katedra historických věd
Filozofická fakulta
Univerzita Pardubice
Studentská 84
532 10 Pardubice

MARŠÁL SCHWARZENBERG A BITVA U LIPSKA V ČESKÉ HISTORICKÉ PAMĚTI 19. A 20. STOLETÍ¹

Jiří Rak

Polní maršál Karel Filip ze Schwarzenbergu je postavou, která ze současného českého historického vědomí takřka zmizela. Připomínán je snad jediné expozicí na zámku Orlick. Jeho největší životní úspěch – vítězství v „bitvě národů“ u Lipska zase v myslích většiny našich současníků figuruje jako součást obecných evropských dějin, turisté navštěvující Lipsko si snad vzpomenu na obří památník z roku 1913 evokující mýtus německé velikosti; připomínky bitvy u Chlumce v severních Čechách mají – na rozdíl třeba od slavkovské tradice – jenom regionální rozměr; český podíl na konečné porážce císaře Napoleona se propadl do hlubin dějinné nepaměti.

V závěru napoleonských válek a krátce po jejich skončení byl ale i ve formujícím se českém národním prostředí maršál Schwarzenberg jednou z nejpopulárnějších osobností. Tento příspěvek se tedy bude od většiny podobných studií zabývajících se proměnami historického vědomí svou strukturou lišit. Obvykle je totiž předmětem zkoumání proces, v němž je určitá událost nebo postava „objevena“ nejprve historiky, pak se jí zmocňuje literatura a výtvarné umění a posléze vstupuje do učebnic a stává se jednou z národních ikon těšící se obecné známosti, ne-li popularitě. Klasickým příkladem tohoto druhu je v českém případě husitství – tradice proklínaného kacířství se během 19. století stala přímo konstitutivní součástí české národní a později i státní ideologie. V tomto případě ovšem půjde o proces opačný, neboť bych se chtěl alespoň ve stručnosti pokusit vystopovat příčiny maršálova pádu do zapomnění.

Císařský vojevůdce zemřel již na podzim roku 1820, shodou okolností den před výročí lipské bitvy a vlastenecký tisk jej tehdy opěvoval jako upřímného Čecha, který jméno svého národa proslavil po celé Evropě. Uvedme několik příkladů z tehdejšího nejznámějšího česky psaného periodika, Císařských královských vlastenských novin. Již v 16. čísle z 23. února 1821 vyšel *Žalozpěv na smrt knížete ze Švarcenberků*. Zesnulý maršál je tu opěvován jako „ten, jenž Čechům udatností svítil“, jako muž, který své rodné Čechy proslavil po celé Evropě, takže nynější žalostné řvaní českého lva slyší celý kontinent. Samozřejmě, že ústředním motivem oslavy je jeho vojevůdcovská úloha v bitvě národů, kde se český šlechtic a ozdoba vlasti ozdobil věčnou slávou, když Korsikánovi „palmu ze zkrvácených rukou vydobyl“. Vítězství mezinárodní koalice u Lipska se v optice rané fáze našeho národního obrození postupně mění ve vítězství české. Hrdinný maršál po bitvě pronásleduje Francouze přes Rýn až k jejich hlavnímu městu, kde „české praporce co vítěz rozvinul“. Závěrečné sloky pak zařazují zesnulého do společnosti jeho velkých předchůdců v čele císařských a spojeneckých vojsk: „Již jest tam,/ kde bledá smrt mu věčně nepokyne,/ kde se slavný Eugen k němu pne;/ kde se Laudon k srdci jeho vine,/ palma vítězství mu věčně nezvadne./ Již se zabral k bytu třikrát blaženému,/ tam již Blicher /!/? sláva Prusie/

¹ Článek je upravenou verzí příspěvku předneseného na schwarzenberské konferenci v Třeboni roku 2007. RAK, Jiří: *Zapomenuté vítězství, zapomenutý maršál. Druhý život „bitvy národů“ u Lipska*. In: GAŽL, M. (ed.): *Schwarzenbergové v české a středoevropské kulturní historii*. České Budějovice 2008, s. 403–414.

s palmou nevadnoucí kráčí k němu;/ tam mu Barklay /!/ kráčí vstříc, rek Rusie.“² Obdobně psala o dobytí Paříže v Čechoslavu i šifra F. S. (snad se jednalo o známého bojovníka za české školy Františka Slámu) v první zprávě o maršálově smrti již na konci roku 1820. Stručný nekrolog připomíná (na rozdíl od jiných, pozdějších) i Schwarzenbergovo velení rakouskému pomocnému sboru operujícímu v rámci Napoleonovy Velké armády při tažení do Ruska v roce 1812: „Když korouhve České, blíž Moskvy zimou nakřehlé po dví (po dvakrát), aby se rozehřáli, nad Pařížem rozvinul“. Oslava zesnulého je zde spojena s výzvou k založení vlastenecké instituce „k uhájení národnosti i k rozmnožení obecného užitku, vodovodů, silnic, domů vyslouženců vojenských, domů pro vysloužené a zchudlé ouředníky“ nesoucí jméno zemřelého hrdiny, což by byl podle autorova mínění ten nejlepší způsob, jak důstojně uctít Schwarzenbergovu památku. (Pro vlastenecký časopis je ovšem několikrát použit zčeštěný výraz „Černohorský rek“).³

Velebení zemřelého maršála naprosto odpovídalo českému vztahu k právě uzavřenému revolučnímu a napoleonskému období. Česká společnost se tehdy plně identifikovala s válečnými cíly habsburské monarchie (od roku 1804 Rakouského císařství) a počínající národní snahy integrovala s celkem mocnářství. V protifrancouzské propagandě (zvláště v letech 1808–1809) se do širšího povědomí dostávala husitská minulost jako doba české vojenské slávy, arcivévoda Karel byl srovnáván se Žižkou, vznikaly a na státní náklady byly po vlastech šířeny vlastenecké písně atd. Podobné postoje pak přežívaly i po uzavření míru.

České země se tehdy v podstatě okamžitě přihlásily ke svému podílu na Napoleonově porážce. „Napoleonovo neštěstí počalo se v celé své velikosti rozvíjet, když se opovážil na planiny české vstoupiti a ku podivu jest to, že u sprostého lidu dávno již tak povídačka byla: Jeho moc se teprve tenkrát docela rozpráší, jakmile se pokusí do Čech vtrhnouti“, napsaly s narážkou na bitvu u Chlumce ve Vídni vycházející Prvotiny pěkných umění v červnu 1814 a po připomenutí obětí, které české země přinesly pro konečné vítězství (množství statečně bojujících vojáků i velitelů jako Schwarzenberg, Colloredo, Radecký a další) vyjádřily naději, že „šlechtný a štědrý mocnár zajistí věrnost, smělost a udatnost národu českého odmění“.⁴ Císař sice svou věrnou Korunu českou nijak výrazně neodměnil a stal se spíše „obnovitelem“ starých pořádků než rozmnožitelem práv svých zemí, éra francouzských válek ale samozřejmě zanechala také v českém prostředí výraznou stopu. Motiv boží ochrany Českého království, dokazované skutečností, že Korzikán byl poražen bezprostředně po pokusu proniknutí na českou půdu, nadále rezonoval v lidovém prostředí, kde ovšem především převládala radost nad koncem válečného strádání.⁵ „Plesej vlasti, plesej stále,/ mír svatý je již zde“, volala např. jásavě jedna z mnoha příležitostných písní, která popisovala poslední fázi válek.⁶ Ještě hluboko do poloviny 19. věku český a moravský venkov viděl v Napoleonově pádu hlavně morální exemplum, důkaz toho, že žádný strom neroste do nebe a Bůh přísne, ale spravedlivě, trestá lidskou pychu. „Bůh na nebi jest jediný,

² Žalozpěv na smrt knížete ze Švarcenberků. Císařské královské vlastenské noviny, 23. února 1821, č. 16, s. 57–58.

³ REDDE, R. S.: *Quod debes*. Čechoslav, 33, 1820, č. 64, s. 262–263.

⁴ Prvotiny pěkných umění neb literární přílohy k císařským královským Vídeňským novinám. 9. června 1814, s. 43–44.

⁵ ROBEK, Antonín: *Lidové zdroje národního obrození*. Acta Universitatis Carolinae, Phil. et. Hist., Monographia 1973, s. 105–112.

⁶ *Píseň ke cti jeho milosti Františka I., Císaře rakouského*. Vídeň 1814.

který všecko řídí,/ nechce se více dívati na tyto křivdy“, konstatovala jedna z tehdejších kramářských písní a další ještě připojovala polemiku s posledními zastánci „francouzské svobody“: „A tak si příklad vemte, vy hloupí písmáci, neb se vám vaše písmo nazpátek obrací,/ Francouz již do Čech nepřijde, císař naším pánem bude, jen ho poslouchejme, jemu věrní budme!“⁷ Hluboké změny, které do evropské společnosti vneslo revoluční období, se v životě českých zemí s plnou intenzitou projeví až v pozdějších letech.

V prvních měsících po Napoleonově porážce se mezi liberálně naladěnými vzdělanci ještě udržovaly představy, že osvobození větší části Evropy od francouzské nadvlády bude provázeno i osvobozením individua z pout stavovského uspořádání společnosti a absolutní vlády panovníků. V případě mnohonárodnostních říší pak mezi inteligencí nevládnoucích národů přežívala i naděje, že vládci, kteří se ještě nedávno s úspěchem odvolávali na vlastenecké city svých poddaných, nyní poskytnou možnost svobodného vývoje i národům pod svou vládou. Všeobecnému nadšení podlehl i mladý František Palacký, který tehdy dokonce chtěl napsat epos opěvující „poslední válku národů s Napoleonem“, básnickou skladbu poukazující na „bojové úsilí knížat i národů“ za svobodu a lidskou důstojnost.⁸

Ani Češi ani Němci obývající země Koruny české pochopitelně nezůstali imunní vůči heslům o svobodě, která od roku 1808 zaznívala středem evropského kontinentu. Zatím ale zůstávaly demokratické a nacionální (české stejně jako německé) ideje omezeny na početně úzký okruh vzdělců a teprve v dalších desetiletích se jich začínaly zmocňovat i širší vrstvy obyvatelstva. Navíc politická atmosféra Rakouska dvacátých a třicátých let způsobila, že pocity tohoto druhu byly omezovány jen na soukromou sféru života. Pozdější připomínky spojeneckého vítězství nad francouzským dobyvatelem se tedy nesly spíše v duchu radosti z nastolení míru a návratu k pořádku než v bouřliváckém tónu boje za svobodu. V Brně oficiálně vyjádřili svou vděčnost a loajalitu moravští stavové postavením památníku, oslavujícího císaře Františka jako obnovitele míru roku 1818. Věrná Morava a Slezsko na něm (podle nápisů) děkují „osvoboditeli, obnoviteli a otcí vlasti“. Jako velká oslava triumfu legitimacy nad rozvratem také bylo koncipováno pokládání základních kamenů a slavnostní odhalování spojeneckých pomníků na chlumeckém bojišti roku 1817 (pruský), 1822 (rakouský) a 1837 (ruský).⁹ V patriotickém dynasticko-romantickém ladění se zdůrazněním českých zásluh (v zemském slova smyslu) připomněl lipskou bitvu Zachariáš Römisch ve svém skalním Panteonu na maloskalském panství,¹⁰ v dalších letech se již ke slovu dostávají takřka výhradně motivy zdůrazňující blažený život v mírové idyle. Muzejní časopis např. roku 1828 informoval o iniciativě lesmistra Josefa Neumanna, který park u Houštky vyzdobil nápisy připomínající rok 1813. Tři blízko sebe stojící stromy tam měly symbolizovat spojené mocnáře a okolní porost zase znázorňovat jejich národy. „Mimo tyto ještě se tu mnozí nápisové sem tam po stromech nalézají, kteří

⁷ SCHEYBAL, J. V.: *Senzace pěti století v kramářské písni. Příspěvek k dějinám lidového zpravodajského zpěvu*. Hradec Králové 1990, s. 169–171, 175.

⁸ K politickým názorům mladého Františka Palackého na závěr napoleonských válek viz KOŘÁLKA, Jiří: *František Palacký (1798–1876). Životopis*. Praha 1998, s. 47.

⁹ KRÁL, K. – BĚLINA, P.: *Bitva u Chlumu a Přestanova (1813)*. Ústí nad Labem, s. d., nestránkováno.

¹⁰ Srovnej RAK, J.: *Osudy české Walhally*. Husitský Tábor.

všickni k tomu směřují, aby v každém lásku k Bohu, k země pánu, k vlasti a ku krásné přírodě vzbudili a roznítili“.¹¹

Nastupující generace jazykově českých vlastenců (zvláště Jan Kollár a Josef Jungmann spolu se svými přáteli) kromě zdůraznění českých zásluh na konečném vítězství navíc ještě podtrhovala význam ostatních slovanských národů, především samozřejmě Ruska. Jungmannova korespondence ještě z válečných dob ukazuje názorně charakter jeho slovanství, které je pro něho v této době nadřazeno všem ostatním hodnotám. Tak např. zřízení varšavského velkovévodství komentuje slovy: „Mám radost, že zase částka Slovanů jha německého osvobozena jest“¹² a ve chvílích přestupu Rakouska ke spojení s Napoleonem se utěšuje: „Česky mluvícího lidu vždy ještě přes šest miliónů jest a ten národ jest starší než Napoleon i František a doufáme, že je oba dva přečká“.¹³ Připravovanou válku proti Rusku vidí na sklonku roku 1811 nejprve jako boj za obnovení polské samostatnosti a nadcházející střetnutí tedy očekává bez znepokojení: „Rusům ovšem i já nade všecko přěji, to však mne ještě poněkud spokojuje, že nevyhrají-li oni – Poláci vzrostou, a tamti – přec nezaškodnou“.¹⁴ Když se pak roku 1812 válečné štěstí obrátilo a potvrdily se zprávy o francouzské katastrofě, neznala pochopitelně Jungmannova radost mezí; takový důkaz „slovanské udatnosti“ dalece přesahoval všechny jeho dosavadní sny. Nadšeně vítal ruské vojáky procházející roku 1813 severními Čechami, od carských důstojníků ubytovaných v Litoměřicích se začal učit rusky a některé své dopisy dokonce zkoušel psát azbukou. Ruské vítězství nad Napoleonem pak zůstávalo ještě v desetiletích po skončení válek jednou z důležitých ideových opor českého slovanství. Nepřekvapí proto, že Jan Kollár ve své *Slávy dceři* umístil Bonaparta do slovanského pekla především z toho důvodu, že se odvažil napadnout slovanské Rusko: „Chtěl, než Slávů podmaniti mocen nebyl, necamour ten francouzský“,¹⁵ slovanskou zásluhou je v básnickových očích samozřejmě i vítězství u Lipska: „Slavonus náš popadal divně onu Bonapartskou sketu“.¹⁶ Rusofilské nálady byly umocňovány i některými dokumenty cara Alexandra, v nichž děkoval Čechům za pomoc, kterou poskytovali raněným ruským vojákům. Ještě v roce 1814 byl při oslavách míru v Hradci Králové osvětlen nápis oslavující vstup spojenců do Paříže jako důkaz slovanské síly: „Kdož chce Slávův sílu znáti, musí v Paříži se ptáti“.¹⁷

Později, ve čtyřicátých letech, bývají občas reminiscence na českou účast v bojích proti Francii užívány instrumentálně jako důkaz české loajality k mocnářství. Tuto roli plnil např. pomník, který na paměť akademické legie arcivévodky Karla vybudoval roku 1843 nedaleko Ondřejova farář Václav Horáček. Podle zpravodaje časopisu *Květy* je takový „důkaz věrnosti a oddanosti k panujícímu rodu našeho milostivého zeměpána“ jasnou odpovědí „na hulákání cizích žurnalistů a českého jména nepřátelských skribentů“,¹⁸ kteří se snaží české národní snažení očerňovat podezřením z podvrtné revoluční činnosti. Slovanská

¹¹ HOŘČICE, J.: *Příjemné okolí Staroboleslavské*. Časopis českého musea (dále jen ČČM), 1828, s. 63–71, citát s. 68.

¹² *Listy Josefa Jungmanna k Antonínu Markovi*. ČČM, 1881, s. 505.

¹³ Tamtéž, s. 508.

¹⁴ Tamtéž, s. 524.

¹⁵ KOLLÁR, Jan.: *Slávy dcera*. Praha 1924, s. 331.

¹⁶ Tamtéž, s. 100.

¹⁷ NOVÁK, Jan Bedřich: *Války osvobozovací a naše obrození*. ČČM, 1914, s. 271.

¹⁸ *Pomník v Ondřejově*. *Květy*, 10, 28. října 1843, č. 86, s. 346.

nota byla ovšem v českých připomínkách napoleonských válek neustále přítomná a ožívala zvláště v reakcích na projevy německého nacionalismu, který obdobným způsobem přičítal hlavní zásluhy na Korsičanově pádu germánskému živlu. Tak roku 1839 meditoval Ludevít Štúr nad tragickým osudem Slovanstva při návštěvě lipského bojiště, kde viděl „zápasící své pobratřence, a sice na jedné straně slavně vítězí, na druhé hrdinsky klesající“.¹⁹ Ještě těsně před výbuchem nové revoluce 1848 pak operovali čeští publicisté při své polemice s Němci i slovanskými oběťmi přinesenými pro osvobození Evropy od Napoleona: „Pročež již svrchovaný čas, aby do historie oněch osudných bojů, našimi německými sousedy psané, něco svědomitosti vpuštěno bylo, aby totiž zásluhy, ježto sobě Slované o vysvobození Evropy dobyli, a o nichž dosaváde vedlé skromného obyčeje svého mlčeli, Němci tak nevděčnou pohrdavostí neodbývali“.²⁰ Hlavní rysy českého hodnocení závěru napoleonských válek – zdůrazňování českého a slovanského podílu (pojímaného jako rozhodující) na Napoleonově porážce a z toho vyplývající polemika s německou historiografií a publicistikou tak byly položeny již v prvních desetiletích po hodnocených událostech.

Během druhé poloviny 19. století ale došlo v české společnosti k podstatným a dynamickým změnám. Navzdory počestnému a veskrze loajálnímu charakteru českého hnutí let 1848/49 se čeští vlastenci – možná i díky nešťastné jazykové a centralizační politice neoabsolutismu – začali cítit spoluúčastníky revolučního dění, a to se promítlo i do jejich vztahu k evropskému dění na přelomu 18. a 19. století, svou roli tu jistě sehrál i počinající rozchod národního hnutí s domácí aristokracií. Již krátce po obnovení ústavního systému se tak v šedesátých letech objevují názory kritizující protirevoluční postoje první generace českých buditelů. Jako jeden příklad za všechny je možné na tomto místě uvést Sojkovu sbírku životopisů *Naši mužové*. Autorovu nelibost tu vzbudila např. publicistická aktivita Václava Matěje Kraméria: „Nemůžeme přece jinak než politovati národ, jenž v tom volném politickém zápasu absolutismu proti mladé svobodě neustále slyšel mluvit o ukruťstvích, o ohavnostech a krveprolévání“ a nedozvěděl se nic o skutečných důvodech výbuchu lidového hněvu; majitel slavné České expedice v tomto ohledu podle pozdějšího životopisce sledoval cíl český lid uspat a „sladce ho ukolébat“.²¹ Důležité bylo samozřejmě i to, že formující se občanská společnost se identifikovala s ideály Velké francouzské revoluce a Napoleona považovala (ve shodě s mnoha evropskými liberály) za jejího dědice a pokračovatele. Od německého nacionalismu pak Češi přejali i odsudek Metternicha a celého předbřeznového režimu – Němci v něm viděli překážku národně politické jednoty a Češi naopak stoupence germanizace a centralizace. Jestliže po lipském vítězství následoval vídeňský kongres a konzervativní systém Sv. aliance, domnívala se tedy česká veřejnost, že vlastně není co slavit.²²

Změněné postoje se samozřejmě promítly i do českého vztahu k památce vítěze od Lipska. Jedna z posledních českých připomínek Schwarzenbergových zásluh pochází z roku 1867. Časopis *Světobzor* tehdy přinesl zprávu o odhalení maršálova pomníku ve Vídni a k ní

¹⁹ ŠTÚR, Ludevít: *Pomník Poniatowského v Lipsku*. Květy, 1839, č. 35, s. 277.

²⁰ VOCEL, Jan Erazim: *Budoucnost české národnosti*. ČČM, 1847, s. 665.

²¹ SOJKA, Jan Erazim: *Naši mužové. Biografie a charakteristiky*. Ed. K. CVEJN. Praha 1955, s. 19–20.

²² Viz sborník FASORA, Lukáš – HANUŠ, Jiří – MALÍŘ, Jiří (eds.): *Napoleonské války a historická paměť*. Brno 2005, zvláště příspěvky Jiřího ŠTAIFA, *Velká francouzská revoluce v názorech a postojích Františka Palackého a české historiografie jeho doby*, s. 83–96 a Zdeňka BENEŠE, *Napoleonská doba v učebnicích dějepisu*, s. 97–108.

připojil i oslavencův životopis.²³ Vzpomínka na vítězného vojevůdce byla nepodepsanému českému autorovi příležitostí ke kritice současného vrchního velení císařské a královské branné moci – nezapomínejme, že uplynul pouhý rok od nešťastné prusko-rakouské války. Po obecné chvále statečnosti útvarů doplňovaných z českých zemí („čímž dojista národ náš dobyl si práva na uznanost a vděčnost říše i panovníků“) totiž následuje ostrý výpad proti armádním špičkám. „Kdyby Rakousko vždy mělo vojevůdce, jichž schopnosti byly by odpovídaly statečnosti vojska samého, mnohé nesnáze, mnohého pokoření bylo by se ušetřilo“. Bohužel ale často stáli v čele armád lidé neschopní; většinou se samozřejmě jednalo o cizince. Úroveň vojenského umění velitelů se podle pisatele odráží také v jejich oblíbě u vojska i veřejnosti – takovým příkladem milovaného vůdce mu je generál Laudon (že se také jednalo o cizince, v tomto případě zřejmě nevadilo). Pak již následuje logický závěr: „V novější pak době žádný vojevůdce rakouský netěšil se v lidu našem takové oblíbenosti, jako vítěz lipský, kníže Karel ze Švarcemberka, jehož jméno velmi zhusta se připomíná i v některé písničky v lidu povstale“.

Jen sporadický zájem věnovala maršálovi také česká historiografie 19. století, která se mnohem raději zabývala dobou české středověké slávy a léta následující po bělohorské bitvě až do počátků národního hnutí odbývala paušálním odsudkem a potom se české dějiny změnily v dějiny národního obrození. Podrobněji se o české roli v době Napoleonova konečného pádu nerozepsal ani autor jediné syntézy moderních českých dějin Ernest Denis. Až počátkem 20. století vyšla v rámci ediční řady českých dějin nové doby monografie Justina Práška věnovaná dějinám vlády císaře Františka.²⁴ Samozřejmě se také na jejích stránkách (podobně jako v době předbřeznové) setkáme s kritikou německé historiografie, připisující hlavní zásluhy pouze vlastnímu národu. Prášek se zaměřil hlavně na dokazování malého početního zastoupení vojsk německých států v útvech spojenecké armády a důsledně upozorňoval na německé jednotky bojující do poslední chvíle na Napoleonově straně. V tomto kontextu pochopitelně také polemizuje se snižováním zásluh a vojevůdcovského umění maršála Schwarzenberga a naopak kritizuje pruské (a později německé) zdůraznění úlohy generála Kleista.²⁵ Kritika německého dějepisce se ale nekoncentruje na bitvu u Lipska, nýbrž – zřejmě vzhledem k tomu, že se jedná o české dějiny – na její předeheru u Chlumce. Její popis dal Práškovi příležitost k vyzdvížení statečnosti ruských gard, které dokázaly po celý den vzdorovat francouzské přesile, a ve stejné míře český historik vyzdvihuje úroveň strategického myšlení vrchního velitele české armády, který pochopil situaci a vydal rozkaz k urychlenému přesunu posil. Hrdinou prvního dne bitvy tak je generál Ostermann-Tolstoj a druhého dne maršál Schwarzenberg. Kleistovi Prusové tedy vlastně přišli k vítězství již hotovému.

Značný ohlas v české veřejnosti vzbuzovaly zprávy o odhalení monumentálního pomníku bitvy národů v Lipsku roku 1913. Jeho základní kámen byl položen již při příležitosti padesátiletého jubilea roku 1863 a slavnost se stala velkou manifestací německé jednoty, se stavbou ale bylo započato až roku 1898. Ve výzdobě dominují germánské a nacionálně německé motivy – setkáme se tu s císařem Barbarossou, archandělem Michaelem ve zbroji

²³ *Kníže Karel Švarcemberk*. Světozor, 1867, s. 157–159.

²⁴ PRÁŠEK, Justin V.: *Panování císaře a krále Františka I.*. Praha 1905.

²⁵ Viz např. dlouhou poznámku pod čarou na stranách 371–373 s podrobnou kritikou německých historických prací Kleistovi věnovaných.

i alegoriemi německých ctností (Statečnost, Víra, Síla lidu, Obětavost). Německé oslavy roku 1913 se koncentrovaly na den 18. října, kdy některé wüttemberské a saské pluky přešly na stranu spojenců, a byly koncipovány jako velkolepá oslava německé statečnosti a německých zásluh na Napoleonově porážce. Něco takového pochopitelně nemohla česká publicistika přejít bez povšimnutí. Lipský pomník charakterizovala jako „pyšnou německou stavbu monumentální“,²⁶ kde se vůbec neobjevuje připomínka příslušníků ostatních národů, kteří zde krváceli ne za svobodu Německa, ale Evropy. Nelibost na české straně byla o to větší, že čeští Němci se do značné míry identifikovali s velkoněmeckým duchem dominujícím v říšských slavnostech. To se projevilo i při oficiálních oslavách bitvy u Chlumce a Přestanova, jichž se účastnil „druhý následník trůnu“ arcivévoda Karel a český místodržitel kníže Thun. Oba činitelé se tehdy pro jistotu vyhnuli návštěvě Ústí nad Labem a hned po skončení oficialit opustili severní Čechy; upřímný Rakušan, jakým byl kníže Thun, ostatně sledoval německé oslavy s rozhořčením stejným jako jeho Češi.²⁷ Česká veřejnost se tehdy vlastně naposledy před vypuknutím války přihlásila ke společné rakouské vlasti. Proti německému stanovisku vyzdvihovala úlohu maršála Schwarzenberga a rakouských vojsk, v jejichž řadách statečně bojovali také Češi.

Zazněly ale i odlišné tóny. Obrázkový časopis Světozor se dokonce místo připomínky spojeneckého vítězství u Lipska raději věnoval reminiscencím bitvy u Borodina, jejíž výročí se v Rusku okázalým způsobem slavilo před rokem. Pro český časopis to bylo příležitostí k tradičnímu zdůraznění ruských zásluh na porážce francouzského císaře a tomuto tématu věnoval samostatné číslo. Již jeho obálka nesla podobiznu „Cara Alexandra I., ochránce Rusi a Evropy od nadvlády Napoleonovy“.²⁸ Číslo věnované tomuto tématu pak přináší obsáhlé obrazové zpravodajství z jubilejních slavností (včetně fotografií údajných veteránů Kutuzovovy armády ve věku 132, 122 a 120 let (!), s nimiž samotný car Mikuláš přátelsky pohovořil, přičemž jim laskavě dovolil, aby zůstali sedět). Ve slovanském duchu se pak neso i další popisky obrázků (např. „Moskva, Matka Rusi – dobytá Francouzi 1812 a úsilím cara a národa ruského vysvobozená“²⁹), báseň Augustina Eugena Mužíka 8. září 1812 vidí pláň Borodina „jako slavnou, strašnou hrozbu světu přes slávskou silou“.³⁰ Nepodepsaný fejeton zabrousil až do starých panslávských vod, když příčinu nezdaru Napoleonova ruského tažení nachází v tom, že francouzský dobyvatel „neznal duše cara Alexandra a národa ruského, mysl, že má také co činiti s pouhými (! – pozn. aut.) zapadníky“.³¹ Reportáž F. K. Šneppa zdůrazňuje celonárodní charakter oslav a dokonce v nich spatřuje důkaz sblížení samoděržavného cara s ruským národem (nezapomínejme, že oslavy proběhly pouhých sedm let po revoluci roku 1905). „Car ruský a ruský lid poprvé snad setkali se v tak těsném styku a souzvuku národního srdce; zde na strašném a slavném bojišti, pro věky významném, pohnula se, snad poprvé v nové době, tak harmonicky a souhlasně vlas-

²⁶ Zlatá Praha, 30, 1912–1913, s. 565

²⁷ GALANDAUER, Jan: *František kníže Thun. Místodržící Českého království*. Praha 2007, s. 239. K proměnám oslav výročí bitvy u Chlumce viz HOUBEK, Václav: *Bitva u Chlumce v roce 1813 a některé její pomníky na Ústecku*. In: RAK, J. – VESELÝ, Martin (eds.): *Armáda a společnost v českých zemích v 19. a v první polovině 20. století*. Ústí nad Labem 2004, s. 12–28.

²⁸ Světozor, 1913, č. 5.

²⁹ Tamtéž, s. 111.

³⁰ Tamtéž, s. 117.

³¹ Tamtéž, s. 121.

tenecká duše ruského cara a národa“.³² Domnívám se, že není třeba zdůrazňovat, že se zde jedná o jasnou reakci na fráze o německé jednotě vedoucí k vítězství, která ve stejné době zaznívala z německých jubilejních slavností. Závěrečný fejeton pak protiněmecké zaměření ještě zostril akcentováním aktuálního rusko-francouzského spojení: „Oba národové, ruský i francouzský, slaví spolu v bratrské shodě stoletou tryznu nad rovy padlých“.³³

Jedním z mála vědeckých příspěvků k jubileu je v české literatuře studie Schwarzenbergova historiografa Jana B. Nováka otištěná v Českém časopise historickém.³⁴ Zajímavým způsobem se v ní pokouší o smíření českého liberálního nacionalismu s oslavou památky lipského vítěze. Napoleonova porážka v jeho pojetí otevírala bránu ke svobodnému rozvoji evropských národů a nelze ji proto interpretovat jako vítězství reakce. „U Lipska porazili militarismus Napoleonův národové, ne kabinet starého režimu; ty se s ním měřily u Slavkova, u Jeny a Auerstädtu, v rovinách východního Pruska a jinde se známými výsledky.“ A samozřejmě tu nechybí ani v českém prostředí takřka obligátní motiv slovanský: „Bitva u Lipska byla také velikou bitvou slovanskou“, vždyť právě na „slovanském východě vzešla záře osvobozovací a šířila se od Moskvy k Berezíně, od Bereziny k Lipsku, od Lipska až k Rýnu“. A speciálně český: „též na tisíce českých bojovníků krvácelo na saských bojištích za osvobození Evropy...“.³⁵ Ve stejném duchu jako začátek se nese i závěr tohoto článku, když po připomenutí údajného nevděku císařského dvora vůči maršálovi, který se – nespokojen s pokongresovým uspořádáním Evropy – stáhl do soukromí, konstatuje, že stejného „vděku se dostalo národům, které vedl proti vojenské tyranii Napoleonově a kteří nasadili všechno pro obranu vlasti“.³⁶

Do přímé polemiky s duchem německých oslav a jejich kamenného zhmotnění na někdejší lipském bojišti se J. B. Novák pustil na stránkách časopisu Lumír.³⁷ Jeho článek začíná vskutku úderně: „Jedna z největších historických lží naší doby vtělena v obrovský kus kamene, dáno jí jméno Völkerschlacht-Denkmal bei Leipzig“.³⁸ Obsah statí je jednoduchý – tvoří jej podrobné údaje o počtech jednotlivých armád zápasících v říjnových dnech roku 1813 na pláních kolem Lipska. Zajímavý je ovšem kontext, v němž byla studie publikována. Pokud bychom měli v rukou pouze její kopii bez uvedení názvu periodika, logicky bychom věřili, že se jedná o článek z odborného vojenského časopisu. Nacházíme tu citace vojenských schematiců, přehledy jednotek až do úrovně praporů a švadrón s uváděním doplňovacích okresů. A to vše v sousedství – vybírám z obsahu daného ročníku: básně Antonína Sovy, statí Otokara Fischera a Viktora Dyka, Jiřího Mahena či bratří Čapků. A to vše proto, aby bylo možno exaktně potvrdit tvrzení, že většinu spojeneckých vojáků tvořili Slované a že jádrem rakouské armády byli Češi. Z toho pak plyne jasný závěr: U Lipska Slované „položili základ německé svobodě a vývoji německé a hlavně pruské moci v XIX. století. Při stoletých vzpomínkách byla příležitost, aby se mocný německý národ ukázal vděčným těm, kteří mu před sto lety, když mu bylo nejhůře, přispěchali

³² Tamtéž, s. 119.

³³ Tamtéž, s. 121.

³⁴ NOVÁK, Jan B.: *Polní maršál Karel kníže ze Schwarzenberga. Historický portrét podle rodinné korespondence*. Český časopis historický, 1913, s. 71–83, 205–225, 275–290, 403–419.

³⁵ Tamtéž, s. 71.

³⁶ Tamtéž, s. 419.

³⁷ NOVÁK, J. B.: *Lipsko, České glosy k stoletým oslavám*. Lumír, 1913–1914, s. 124–132, 165–172.

³⁸ Tamtéž, s. 124.

v takovém počtu na pomoc. Pomník lipský je bohužel dokladem, že ponížení a malí, když se stanou mocnými a velkými, neradi vzpomínají těch, jichž pomocí se vyšinuli“.³⁹ Zájem redakce o to, aby se tato slova dostala do rukou české kulturní veřejnosti musel být vskutku enormní. Životopisec a obdivovatel maršálův přitom samozřejmě neopomenul poukázat na to, že německý tisk všemožně snižuje Schwarzenbergovy zásluhy i vojenské schopnosti a nekriticky naopak až do nebe vynáší vojevůdce pruské.

Na závěr již jen stručně: většinu nacionálních, slovanských stejně jako protiněmeckých a protirakouských motivů ještě rozvinula ideologie první československé republiky. Oficiální české myšlení odmítalo vzít na vědomí prostou skutečnost, že monarchie se rozpadla v důsledku porážky a válečného vyčerpání a připisovalo si lví podíl na jejím konci. Došlo přitom k zajímavému jevu – Češi takřka neprotestovali proti jasně politicky účelovým projevům obviňujícím je z kolektivní velezrady, které v posledních válečných letech zaznívaly ze strany německých nacionálních stran, a místo, aby s nimi polemizovali poukazy na českou loajalitu v minulosti i na chování většiny českých vojáků během války, tato obvinění přijali, vydávající je ovšem za příklad vlasteneckých ctností. Bojovat za Rakousko se tak stávalo kolaborací s nepřítelem, v lepším případě ukázkou tragického národního údělu. V krystalické čisté podobě toto pojetí nalezneme v Kurfürstově přehledu československých vojenských dějin vydaných na samém sklonku existence republiky. Autor podtrhuje český původ Schwarzenbergův i Radeckého a zdůrazňuje počty českých vojáků jenom proto, aby došel k naprosto ahistorickému závěru: „Plán k vítězné bitvě byl dílem Čecha, generála Radeckého, na rakouské straně většinu armády tvořili Čechové. Opět Čechové zachránili Rakousko a přikovali tak sami pevněji řetězy, jimiž byli upoutáni“.⁴⁰ Obávám se, že tato křivá optika se tvrdošíjně udržuje dodnes.

SUMMARY

FIELD MARSHALL SCHWARZENBERG AND THE BATTLE OF LEIPZIG IN CZECH HISTORICAL MEMORY

Karl Philipp, Prince of Schwarzenberg, the commander-in-chief of allied armies at Leipzig in 1813, was one of the most popular celebrities of his time, this popularity encompassing even the first proponents of Czech nationalism. After his death, he was mourned as a great Czech captain by the Czech nationalist press, one who had spread national glory throughout the whole Europe. However, his memory slowly waned into oblivion, a process supported by the fact that Czech nationalism turned towards liberal worldview during 1840s, acquiring liberal interpretations of the past (the Revolution and Bonaparte included) along the way. Thus, while contemporaries celebrated the Leipzig battle as a liberation from French hegemony over Europe, their descendants saw it as a beginning of anti-liberal reaction.

Only in 1913, during the Leipzig centennial, was the marshal remembered by Czechs on a large scale, and it was also for the last time. However, even then the optics changed completely again. The whole centennial was not a celebration of Napoleon's defeat, but

³⁹ Tamtéž, s. 172.

⁴⁰ KURFÜRST, F.: *Válečné dějiny československé*. Praha 1937, s. 303.

a struggle with German nationalism, which attributed all merit in defeating the Corsican's armies to Prussia and other German states. In this case at least, the Czech public stood by the Habsburg monarchy, proclaimed Austria the sole and true victor of the war and proudly remembered massive contribution of Czech soldiers in Austrian uniform. During the following decades, Schwarzenberg has been effectively removed from Czech history, with the only exception of some military historiography. His Czech subordinates were meanwhile given as yet another example of the nation's bravery – in “foreign uniforms”, however.

Translated by Mgr. Jiří Hutečka, Ph.D.

PhDr. Jiří Rak
Institut mezinárodních studií
Katedra západoevropských studií
Fakulta sociálních věd
Univerzita Karlova
U kříže 8
158 00 Praha 5-Jinonice

VEŘEJNÉ ANGAŽMÁ SLADOVNÍKŮ (MALZFABRIKANTŮ) NA PŮDĚ OLMOUCE¹

Michael Viktořík

Na úvod tohoto příspěvku objasním výběr daného vzorku podnikatelů a v širších souvislostech se budu věnovat olomouckým sladovníkům, jakožto skupině, jež vykazovala jisté specifické znaky. Aby byla tato specifika (včetně určitých souvislostí a návazných jevů) náležitě osvětlena, je nezbytné – alespoň ve stručnosti – pohlédnout na vývoj exportního sladovnictví.²

Exportní sladovnictví vzniklo v šedesátých letech 19. století na střední Moravě jako zcela nové odvětví potravinářského průmyslu. Jak je obecně známo, do té doby si pivovary vyráběly slad samy ve svých pivovarských sladovnách. Ty pivovary, které neměly dostatek kvalitní suroviny (zejména v německém prostoru), ječmen dovážely a ve vlastní režii ho potom zpracovávaly na slad. V šedesátých letech 19. století se objevila ve své podstatě geniální myšlenka – namísto ječmene dodávat pivovarům již hotový slad. První pokusy s vývozem této komodity dopadly mimořádně úspěšně, čímž byly položeny základy nového odvětví potravinářského průmyslu. Rakouské exportní sladovnictví pak prožívalo tři desetiletí konjunktury.

Na Moravě, jež disponovala přebytky ječmene specifických parametrů, vznikaly první exportní (obchodní) sladovny již na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 19. století. Tyto podniky se specializovaly výhradně na vývoz vyrobeného sladu, a to především do německého prostoru, kde byla po tomto zboží mimořádná poptávka. V českém prostoru, na území dnešního Slovenska a v Horním Rakousku byly budovány obchodní sladovny s jistým zpožděním a v menším počtu, než tomu bylo na Moravě. V těchto výše uvedených zemích bylo v podstatě kumulováno veškeré rakouské exportní sladovnictví, které až do přelomu století ovládalo většinu evropských i zámořských trhů. V rakouských vývozních statistikách slad figuroval vždy na předních pozicích a exportní sladovnictví bylo považováno (i s ohledem na rapidní nárůst spotřeby piva v Evropě) za důležité průmyslové odvětví.

Budování exportních sladoven vyžadovalo kapitál, podnikavého ducha a kontakty. Není tedy těžké uhádnout, kdo se této mimořádné příležitosti na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 19. století chopil jako první. Byli to židovští obchodníci, kteří disponovali dostatkem kapitálu. Zásadní reformy, které přinesly v politické rovině roky 1848 a 1867 a v hospodářské rovině reformy v duchu hospodářského liberalismu, jim umožnily naplno realizovat jejich podnikatelské záměry. Původně obchodníci s dřevem, papírem, kůžemi a zemědělskými komoditami si začali najímat odstavené a zastaralé vrchnostenské

¹ Předkládaná studie je upravenou českou verzí článku *Public Involvement of Olomouc Malsters*, která byla publikována na stránkách sborníku pro XV. Světový kongres hospodářských historiků konaný v Utrechtu v srpnu 2009: ZÁŘICKÝ, Aleš (ed.): *The Involvement of Businessman in Local and Regional Public Life in Central Europe 1800–1914*. Ostrava 2009, s. 93–100.

² Podrobněji o vývoji exportního sladovnického průmyslu VIKTOŘÍK, Michael: *Osudy olomouckých sladoven a sladovnických firem v kontextu vývoje sladovnického průmyslu (od 60. let 19. století do roku 1948)*. Olomouc 2007.

pivovary, které přebudovaly na exportní sladovny. Konjunktura exportního sladovnictví jim v poměrně krátkém časovém horizontu umožnila tyto technologicky nedostačující podniky modernizovat, nebo si vystavět zcela nové moderní závody. Tento postup lze vysledovat téměř u všech 15 sladovnických židovských rodin, které se staly předmětem mého výzkumu.³

Olomoucké exportní sladovnictví bylo – až na tři výjimky – záležitostí výhradně židovských podnikatelů. Je třeba také zmínit, že pod označením „olomoucké sladovnictví“ nejsou míněny jenom podniky, které se nacházely v samotném městě a jeho okolí. Pojem je mnohem širší. Zahrnuje nejen exportní sladovny z Olomoucka, ale i z okolí Prostějova, Přerova či Litovle. Jedná se tedy o velkou část regionu střední Moravy, který měl ve druhé polovině 19. století v hierarchii celorakouského sladovnického průmyslu zcela výsostné postavení. Důležitost Olomouce, resp. olomoucké sladovnické oblasti, nespočívala pouze v koncentraci fyzických závodů, ale i v koncentraci sladovnických firem.

Olomouc, jakožto centrum ječmenářské oblasti, důležité sídlo hospodářských a správních orgánů a důležitý dopravní uzel, byla ve sladovnické branži považována za „obchodní známku“ – za centrum solidních sladovnických firem zaručující prvotřídní zboží (olomoučtí sladovníci úzkostlivě dohlíželi na to, aby tato pověst nebyla poškozena). Proto mnozí z podnikatelů usilovali o přenesení svého firemního sídla právě sem, otevíraly se jim tím nové možnosti v obchodním světě. Někteří se do Olomouce dokonce přestěhovali a následně se zapojili do jejího veřejného života (jedná se zhruba o polovinu počtu všech rodin – např. Fürstové, Morgensternové, Haasové). Pod termínem olomoucké sladovnictví jsou tedy myšleny nejen sladovny nacházející se v daném regionu, ale i množství protokolovaných sladovnických firem, které měly v hanácké metropoli své sídlo, ale vlastní závody provozovaly po celé Moravě, v Čechách, na Slovensku a dokonce i v Německu.⁴

Olomouc byla ve druhé polovině 19. století skutečným epicentrem rakouského exportního sladovnictví a tato skutečnost byla ještě umocněna jmény sladovníků, kteří zde žili a působili. Téměř všichni tito podnikatelé totiž patřili k výše nastíněné první vlně sladovníků – zakladatelů (selfmademani). Měli neotřesitelné pozice v rámci sladovnické branže (desetiletí trvající obchodní kontakty, monopoly na určité trhy, silné kapitálové zázemí) a jak bude ještě uvedeno, v podstatě tento obor řídili. Silný vliv v hospodářských orgánech na celostátní úrovni se logicky promítal i v regionálních strukturách. A zde

³ V dějinách olomouckého exportního sladovnictví působily pouze tři nežidovské podnikatelské rodiny, které vlastnily přímo v Olomouci, popř. v jejím bezprostředním okolí, obchodní sladovnu. Jednalo se o katolickou německou rodinu Kubelkovu (právě této rodině je přisuzována legendární myšlenka vyvážet hotový slad namísto ječmene), která vlastnila sladovnu na Klášterním Hradisku, o českou katolickou rodinu Knotkovu, jež vlastnila nízkokapacitní sladovnu v Křelově, a o německou katolickou rodinu Langerovu, která vlastnila sladovnu v Hodolanech. Základní údaje o těchto rodinách jsou prezentovány ve výše uvedené monografii. Dodejme ještě, že do skupiny olomouckých exportních sladoven (v užším slova smyslu) náležela pouze jedna rolnická akciová sladovna – v Příkazích.

Ne všichni budoucí sladovníci ale museli být obchodníky s různými komoditami. Například Friedrich Winter, spoluzakladatel proslulé prostějovské sladovnické firmy „Brüder Winter“, se původně živil jako herec uznávaný ve vídeňských uměleckých kruzích (Viktořík, M.: *c. d.*, s. 212). Ani výše uvedený sladovník Franz Langer nebyl obchodník, ale proslavil se jako stavitel (tamtéž, s. 199).

⁴ Například rodina Brachova provozovala kromě své olomoucké sladovny ještě továrnu v Schöna an der Elbe (Sasko), rodina Fürstova zase v Uherském Hradišti, v Čejči a v Tovačově, rodina Morgensternova v Říkovcích atd.

se neomezoval pouze na hospodářskou sféru, ale ovlivňoval také další sféry veřejného života. Olomoučtí židovští sladovníci se v podstatě velmi rychle vypracovali (vzhledem ke specifickým okolnostem) z obyčejných obchodníků na továrníky nadregionálního, celorakouského významu.

Veřejné angažmá olomouckých sladovníků v 19. století (tj. angažmá dvou, v některých rodinách i tří generací) lze rozdělit do čtyř základních okruhů: aktivity ve sféře hospodářské, a to na úrovni celostátních orgánů a v rámci regionálních institucí; v rovině správně-politické; v rovině náboženské a kulturní.

Není třeba zdůrazňovat, že pramenná základna, jež by nám umožnila plnohodnotně pokrýt toto téma, je velmi úzká (nelze se příliš opřít o většinou torzovité materiály hospodářské povahy, ani o další fondy obsahující materiály z 19. století; dílčí informace poskytují velmi stručné materiály osobních archivů, částečně také tisk a tištěné prameny). S ohledem na nevyváženost dochovaného materiálu k jednotlivým rodinám, je obtížná rovněž jakákoliv podrobnější komparace konkrétních údajů. Přesto lze u těchto rodin vysledovat určité společné styčné body, jež dovolují vyslovit jisté zobecňující závěry.

První generace sladovníků ještě zažila život v ghettech v bezprostřední blízkosti Olomouce (tj. zejména v Přerově, Prostějově, Lošticích atd.). V těchto městech žili i po zrušení ghett, přičemž obchodovali s různými komoditami v různých částech Moravy i v Uhrách. V šedesátých letech 19. století se většina z nich zabývala zejména obchodem s tzv. victualiemi (tj. zemědělskými komoditami). Rozmach exportního sladovnictví během sedmdesátých let 19. století svedl jejich obchodní aktivity do Olomouce a jejího bezprostředního okolí, kde v pronajatých vrchnostenských pivovarech začali vyrábět slad na export. Zbohatli. Od sedmdesátých let se začali stěhovat do Olomouce, kde se natrvalo usadili (takto se tedy začala olomoucká historie slavných měšťanských rodin Hamburgerů, Briessů, Zweigů, Groagů, Brachů či Husserlů).

Veřejné angažmá této první generace sladovníků lze vysledovat ve dvou základních rovinách – v hospodářské a náboženské. Všichni byli bez výjimky přívrženci ideologie liberalismu, kterou neopustili – navzdory měnícím se poměrům, ani na konci 19. století. Tito sladovníci se také považovali za pilíře německví, jakožto progresivního proudu, a ani jejich potomci (v druhé, popř. třetí generaci) z této pozice neustoupili. Jakožto bohatí měšťané, liberálové a Němci se začali okamžitě po svém příchodu do města angažovat na půdě obchodní a živnostenské komory (OŽK), kde se postupně stali pilíři vlivné uzavřené lobbyistické skupiny napojené na čelní představitele městského zastupitelstva. Někteří z olomouckých sladovníků později v olomoucké OŽK zastávali funkci viceprezidenta (Sigmund Zweig, Vilém Briess, Eduard Hamburger či Berthold Heller).

V první generaci sladovníků bylo také silné povědomí příslušnosti k židovské komunitě. Po svém příchodu do města se začali okamžitě angažovat v životě místního Židovského náboženského spolku (1865), čímž navázali na své dosavadní aktivity v rodných obcích (Uherské Hradiště, Prostějov, Přerov atd.). Více o jejich angažovanosti v období dvou desetiletí po jejich příchodu do Olomouce nevíme.

Na konci sedmdesátých let 19. století byla založena celorakouská organizace obchodních sladoven nazvaná Verein oesterreichischer Malzfabrikanten in Wien (1878). U jejího zrodu stálo hned několik olomouckých sladovníků, kteří se v této době řadili mezi absolutní špičku v oboru (Eduard Hamburger, Hermann Brach, Vilém a Ignátz Briessovi

či Sigmund Zweig). V osmdesátých letech 19. století již všichni výše uvedení podnikatelé disponovali vlastními velkokapacitními nově vybudovanými sladovny, které bývají v soudobých materiálech označovány za největší svého druhu v Rakousku-Uhersku. Jejich firmy měly výborné renomé, stabilní klientelu doslova po celém světě (Briessové jsou například považováni za průkopníky zámořského obchodu se sladem), disponovali vlastním silným kapitálem, a dokonce i možností úvěrů bez jakéhokoliv ručení. Rodiny olomouckých židovských sladovníků se v této době také úzce kapitálově a sňatkově provázaly, čímž byla velmi posílena nejen jejich hospodářská, ale i společenská pozice v regionu.

Akční radius působnosti předních olomouckých sladovníků na půdě vídeňských hospodářských orgánů se od osmdesátých let výrazně rozšířil. Kromě Průmyslové rady ministerstva obchodu a Státní železniční rady, zasedali v daňových, obchodních a zásobovacích komisích různých hospodářských institucí a spolků s celorakouskou působností a působili rovněž jako porotci na různých mezinárodních výstavách.

Postupně se někteří olomoučtí malzfabrikanti propracovali do čela Verein oesterreichischer Malzfabrikanten in Wien. Vilém Briess se stal v roce 1887 jeho viceprezidentem, Eduard Hamburger v letech 1893–1900 jeho prezidentem. Není bez zajímavosti, že se Vilému Briessovi podařilo ve funkci viceprezidenta prosadit přeložení sídla Spolku na deset let (1890–1900) do Olomouce. I to svědčí o obrovském vlivu a prestiži olomouckých malzfabrikantů, nežádka oceňovaných řádem císaře Franze Josefa I., řádem belgického krále Leopolda či řádem železné koruny 3. třídy.

Během osmdesátých let lze pozorovat vzestup aktivit olomouckých sladovníků i na regionální úrovni. S jejich jmény se setkáme například v orgánech Moravské zemské dráhy, v daňové zemské komisi pro Moravu, ve školních a živnostenských komisích v různých moravských městech, kde nežádka obdrželi čestné občanství. Působili rovněž jako cenzori filiálky Rakousko-Uherské banky v Olomouci a někteří z nich zasedali v ředitelstvu olomoucké Credit Banky. Většina olomouckých sladovníků stála v roce 1885 u zrodu olomouckého Gewerbeverein a participovala na činnosti olomoucké pobočky vídeňského Spolku cestujících obchodníků. Nejvíce informací o aktivitách a činnosti jednotlivých sladovníků se podařilo dohledat v nekrolozích. Na konci bohatého výčtu spolků a institucí, v jejichž řadách byli sladovníci za svého života aktivní, bylo zpravidla uvedeno, že „...jejich jména tyto spolky zviditelňovala, pozvedávala a dávala jim glanc.“

Nejvlivnější osobností mezi olomouckými sladovníky byl již výše několikrát zmíněný Eduard Hamburger, který byl jako jediný činný také na půdě městského zastupitelstva. Jako vůbec první žid získal mandát v roce 1884 a v městském zastupitelstvu zůstal až do své smrti v roce 1901.⁵ Hamburger byl rovněž klíčovou osobností olomoucké židovské komunity. Od roku 1880 byl v čele Židovského náboženského spolku a v letech 1891–1901 v čele Židovské náboženské obce. Všichni olomoučtí sladovníci byli v židovské komunitě velmi aktivní a notně ji podporovali finančními prostředky. Především z jejich popudu byla realizována výstavba olomoucké synagogy v roce 1897 (polovina stavebního výboru byli sladovníci). Vedle sponzorských darů na fungování židovského spolku (později obce),

⁵ Kromě Eduarda Hamburgera se podařilo dohledat pouze jednoho sladovníka, který se aktivně podílel na řízení obce. Byl jím malzfabrikant, stavitel a architekt Franz Langer působící ve druhé polovině devadesátých let 19. století jako obecní rada na Nové Ulici. *Statistisches Jahrbuch der königlichen Hauptstadt Olmütz*. Sv. III, 1896–1899. Olomouc 1901, s. 375.

podporovali různé tradiční židovské spolky, jichž byli zároveň členy (za všechny jmenujme pohřební spolek a spolek pro podporu nemocných Chewra Kadischa). Své podpůrné aktivity však neomezovali striktně na židovskou komunitu, o čemž svědčí množství jimi založených nadací a stipendií.⁶ Podporovali chudé i studenty, a to často bez rozdílu konfese.

Nejstarší generace sladovníků přispěla rovněž k urbanistickému vývoji města Olomouce. Po oficiálním zrušení olomoucké pevnosti (1888) skupili rozsáhlé pozemky bývalého *glacis* a nechali si zde vystavět reprezentativní vily, které se nám, jakožto v mnoha případech jediné dědictví po těchto rodinách, dochovaly dodnes.⁷ Autorem projektů sladovnických vil byl především Jakub Gartner – mimo jiné autor projektu židovské synagogy (zničena nacisty v roce 1939). Nelze pochybovat o tom, že spolupráce s vídeňským architektem nebyla jediným propojením Olomouce s vídeňskou kulturní scénou (většina sladovníků byla vášnivými sběrateli a také znalci umění). Konkrétní důkazy o aktivitách první generace sladovníků v oblasti kultury však postrádáme.

Odlišný model společenské angažovanosti můžeme sledovat u druhé a třetí generace olomouckých sladovníků narozených v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let 19. století. Tito budoucí podnikatelé se narodili a žili v odlišných poměrech než jejich otcové. Vyrůstali v rodinách se silným kapitálovým zázemím, společenským postavením a renomé. Jejich budoucnost byla ve firmách jejich otců, kteří je k této kariéře cíleně vedli. Všichni potomci sladovníků-zakladatelů absolvovali olomouckou reálku či obchodní akademii a jejich další kroky zpravidla směřovaly na vídeňskou obchodní školu, polytechniku, popř. na odbornou pivovarskou školu do Berlína. Jejich sepetí s místní náboženskou komunitou bylo mnohem volnější než v případě jejich otců. Na řízení Židovské náboženské obce se po svém návratu do Olomouce již aktivně nepodíleli. Mnozí z nich se také oženili s nežidovskými manželkami, což jen umocnilo oslabení jejich účasti na životě olomoucké židovské komunity. Dodejme, že potomci této druhé (v některých případech třetí) generace olomouckých sladovníků se v náboženském životě prvorepublikové Olomouce už vůbec neangažovali.

Druhá (třetí) generace potomků zakladatelů sladovnických firem se nadále hlásila k němectví (německá národnost, židovské vyznání). Během dlouhého 19. století ani u jednoho z těchto potomků není patrná inklinace k českožidovskému hnutí či sionistickému hnutí (to se změnil až u některých jejich potomků v časech první Československé republiky). Zatímco otcové-zakladatelé úspěšně hájili německé liberální pozice v regionálních hospodářských a politicko-správních institucích, kde byli ke konci století nezřídka vystaveni antisemitským útokům, budoucí sladovníci studovali, popř. získávali první obchodní zkušenosti v Evropě i v zámoří. Ke konci století se již první z nich podíleli jako veřejní společníci či prokuristé na řízení společností svých otců. V řadách olomoucké obchodní a živnostenské komory, živnostenského spolku, městského zastupitelstva apod. se však

⁶ Státní okresní archiv v Olomouci, fond Archiv města Olomouce, reg. 1874–1920, inv. č. 217, kart. č. 416.

⁷ Dědictví podobného charakteru po sobě zanechal i Mořic Fischer (1839–1906) – olomoucký sladovník a stavební spekulant. Kromě sladovny v Holici, kterou je možné dodnes shlédnout, Fischer vlastnil dvě cihelny, velkosklad uhlím, dva hotely, tři hostince a několik erárem odprodaných pevnostních staveb. Vlastnil rovněž několik desítek pozemků, na kterých začal ke konci 19. století stavět přepychové činžovní domy, nejednou tvořící ucelené uliční fronty. V roce 1902 byl M. Fischer obviněn z podvodů a zaviněného úpadku svých firem a na jeho veškerý majetek byl uvalen konkurz. V celkovém výčtu jeho majetku bylo uvedeno i 62 domů (Viktořík, M.: *c.d.*, s. 182–184).

do budoucna angažovat nebudou. Tuto skutečnost přičítám spíše jejich širokým aktivitám na půdě celostátních stavovských a jiných hospodářských orgánů a aktivitám v rámci rodinných firem než jejich nezájmu o tyto funkce. Příslušníci druhé (třetí) generace olomouckých sladovníků se vzhledem ke svému zázemí, vzdělání (většina z nich hovořila několika jazyky) a zkušenostem v oboru velmi rychle dostali mezi elitu exportního sladovnického průmyslu, kde zastávali exponované funkce. Stali se předními a vyhledávanými odborníky v oboru. Tento výrok neplatil pouze pro období posledního desetiletí tzv. dlouhého 19. století, ale i pro celé období první Československé republiky.

Zásadní změny poměrů v sladovnické branži (konjunkturální časy již byly pryč, nastalo období nelibostného konkurenčního boje, docházelo k likvidaci velkého množství firem, panovala odbytová krize atd.) přiměly tyto olomoucké sladovníky k tomu, aby se intenzivněji věnovali upevnění pozice rodinných podniků na tuzemských a zahraničních trzích a aby v rámci svých funkcí vyvíjeli nátlak na změnu státní politiky vůči tomuto odvětví potravinářského průmyslu (zejména v rovině dopravních tarifů a daní). Čím hlubší byla krize sladovnického průmyslu, tím menší byla jakákoliv angažovanost olomouckých sladovníků na regionální úrovni (tuto funkci do jisté míry ještě pořád plnila první generace sladovníků).

Na rozdíl od svých otců se druhá (třetí) generace olomouckých sladovníků mnohem více veřejně angažovala v kulturní sféře. Dle mého soudu je to dáno zájmem a rozhledem této nastupující generace, jejich bezprostředním kontaktem s intelektuálními olomouckými a především vídeňskými kruhy (tyto vazby byly navázány v časech studií), ale i společenskými změnami, které přinesl závěr dlouhého 19. století.

Někteří příslušníci sladovnických rodin byli již od studentských let členy různých intelektuálních kroužků, v jejichž řadách najdeme i budoucí slavné filozofy, spisovatele či advokáty (olomoucká skupina kolem Paula Engelmanna, Maxe a Fritze Zweiga byla úzce napojena na filozofa Ludvíka Wittgensteina). Sami se pokládali za pravé intelektuály v konzumně orientovaném olomouckém prostředí (výše uvedeným filozofem bylo hanlivě označeno za prostředí, v kterém by se dala inteligencí krmit prasata) a mnozí z nich byli také umělecky a veřejně aktivní. Některým z nich se dokonce podařilo – i přes odpor rodiny – vymanit z předurčené profesní dráhy a věnovat se vyloženě umělecké kariéře – viz např. slavný architekt a bytový návrhář Jacques Groag. Jiným to okolnosti neumožnily. Ukázkovým příkladem je např. Erich Fuerst. Tento olomoucký sladovník hovořící plyně česky, německy, italsky a francouzsky, překládající z řečtiny do latiny a zpět, toužil být učitelem. V obsáhlé skupině olomouckých sladovníků však nalezneme i případ, kdy se podařilo skloubit čistě podnikatelské aktivity s intelektuálním a veřejným angažmá. Malzfabrikant dr. Otto Morgenstern (1884–1944) byl nejen klíčovou osobností sladovnického exportního průmyslu, ale působil také jako soukromý docent filozofie na pražské univerzitě.

Ze všech olomouckých sladovníků druhé (třetí) generace se na poli kulturním nejvíce angažoval Viktor Hamburger (1859–1938). Byl jedním z představených olomoucké Společnosti přátel umění (Die Gesellschaft der Kunstfreunde), skrze kterou se provinciální Olomouc seznamovala s tvorbou různých vídeňských umělců, a také zakladatelem a zároveň klíčovou osobností olomoucké pobočky celosvětové apolitické organizace intelektuálů nazvané Schlaraffia. Spolek Schlaraffia byl založen umělci a přáteli umění v Praze v roce 1859. Jeho podstatou byl odklon od všednosti, vytvoření romantického ostrova v obyčej-

ném životě s cílem pěstovat umění, humor a přátelství. Členové spolku – herci postupně zakládali stejnojmenné organizace i v místech svého působení (Berlín, Lipsko atd.). V roce 1876 byl uspořádán sjezd Schlaraffií v Lipsku a tato schůzka byla nazvána prvním koncem. Praha – rodiště Schlaraffií – zde byla prohlášena za matku všech ostatních Schlaraffií, které vznikaly v hojné míře po celé Evropě. V roce 1881 byla založena 35. pobočka Schlaraffie také v Olomouci („Olomucia“). Viktor Hamburger, jakožto zakladatel této pobočky, se v rámci jejích orgánů honosil titulem „Arcischlaraff Lord Quell“. Olomoucká pobočka se nejvíce proslavila vydáním zpěvníku, jehož písně byly hojně zpívány i v dalších Schlaraffiích. Jedním z jeho autorů byl sám zakladatel „Olomucie“ Viktor Hamburger.

Nelze pochybovat o tom, že se sladovníci, jakožto přední olomoučtí měšťané, veřejně angažovali v daleko větší míře, než zde bylo nastíněno. Absence informačních zdrojů však nedovoluje tyto aktivity podrobněji podchytit. Lze však bezpečně konstatovat, že zatímco byly v první generaci těchto podnikatelů veřejné aktivity směřovány zejména do oblasti náboženské a hospodářské (v menší míře i do roviny správně-politické), v druhé a třetí generaci sladovníků to již neplatilo. Intenzivní činnost na poli Židovského náboženského spolku (později Židovské náboženské obce) střídalo angažmá v kulturní oblasti a hlavní aktivity v hospodářské oblasti byly přeneseny z regionů na půdu celostátních hospodářských, nejen oborových orgánů.⁸

U druhé a třetí generace sladovníků se doposud nepodařilo dohledat jinou rovinu veřejného angažmá, a to ani v pozůstalostech a rodinných archivech, které autorovi poskytl v zahraničí žijící potomci. Těžiště těchto dochovaných, téměř bez výjimky velmi stručných materiálů, je v časech první Československé republiky (jedná se tedy o třetí a čtvrtou generaci olomouckých sladovníků). Kromě všech výše uvedených rovin veřejného angažmá je zde jedna, která nad ostatními v časech meziválečného Československa výrazně převládá – tj. aktivity v oblasti sportu. Veřejné angažmá starších generací je zde potom omezeno na výčet spolků a institucí (byly použity pro účely tohoto příspěvku), ale i na rovinu každodenního života. Přední olomoučtí sladovníci byli nejen váženými osobnostmi – jak bylo ostatně na několika příkladech doloženo – ale uměli si také užívat života. Jak je patrné z dochovaných materiálů pocházejících ze třicátých a čtyřicátých let 20. století, jejich autoři se vyloženě bavili „veřejným angažmá“ svých dědů a pradědů na poli nevěstinců, hostinců a kasin. I to však patří k dokreslení plastičnosti života těchto předních podnikatelů, jejichž význam dalece překročil hranice Olomouce a Moravy.

⁸ Výjimku představují aktivity původem prostějovského sladovníka žijícího v Olomouci – Otto Wintera (1869–1933) a olomouckého sladovníka Friedricha Fischela (1865–1918). Oba podnikatelé byli v roce 1907 u zrodu slavné olomoucké společnosti Kosmos, která byla vytvořena sdružením kapitálu nejvlivnějších osobností tehdejší Olomouce. Společnost Kosmos se zabývala výrobou širokého spektra výrobků ze šedé litiny. Olomoučtí sladovníci tedy v závěru dlouhého 19. století v regionu kapitálově pronikali i do jiných průmyslových odvětví. (Viktořík, M.: *c.d.*, s. 218).

SUMMARY

PUBLIC INVOLVEMENT OF OLOMOUC MALTSTERS

Olomouc malt houses used to be owned almost exclusively by Jewish businessmen. These malt houses belonged among the oldest and largest in Austria and their owners were, through their business and political connections, quite powerful citizens. They were seated in important economic and political offices (in Olomouc as well as at state level), were involved in religious life (not only) of Olomouc, and were important participants in the process of industrialization and urbanization of the city. This article deals with life and public involvement of three (four) generations of Olomouc maltsters.

Translated by Mgr. Jiří Hutečka, Ph.D.

PhDr. Michael Viktořík, Ph.D.
Katedra historie
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého
Na Hradě 5
771 80 Olomouc

ÚLOHA A POSTAVENÍ ŠLECHTY V MODERNÍ ČESKÉ SPOLEČNOSTI¹

Jan Županič

V době svého trvání prošlo Rakouské císařství bouřlivými proměnami. Konzervativně-absolutistický režim se po krátkém období liberalismu a ústavnosti let 1848 a 1849 vrátil ke svrchované vládě panovníka, který jen nepříliš ochotně přepouštěl svou moc zastupitelským orgánům. Zároveň s tím byla pomalu nahrazována stavovsky hierarchizovaná struktura společnosti, navzdory všem změnám přetrvávající až do poloviny 19. století, společností občanskou. Šlechta, po staletí hlavní opora panovnické moci, se během zlomových let 1848–1849 změnila z pozemkové vrchnosti v obyčejné majitele velkostatků a ztratila většinu svých práv v oblasti soudnictví a správy. Rolníci, kteří byli až dosud jejich poddanými, se stali plnoprávními státními příslušníky a platila pro ně, stejně jako pro všechny ostatní, rovnost před zákonem. Šlechta tím ztratila funkce, které po staletí v zemi a společnosti zastávala a jež pro ni měly zásadní význam.²

Rakouská šlechta se tak dostala do hluboké krize vlastní identity, která ale v jiných částech Evropy propukla již po polovině 18. století. Přestala totiž plnit funkci, kterou ji v šedesátých letech 18. století přisoudil Ludwig hrabě Zinzendorf: úlohu zprostředkovatele mezi monarchou a poddanými a tím i sociální a politické elity.³ Tím, že roku 1848 došlo k odstranění všech zbylých vrchnostenských práv, zanikla i tato, můžeme říci, podstata skutečného šlechtictví. Velká část šlechty se s tím nedokázala vnitřně vyrovnat. Začala tak žít zejména z dědictví minulosti a sama se proto označovala za „historickou šlechtu“.⁴ Lpění na tradičních hodnotách a faktické ignorování společenských změn, kterými říše procházela, měly za následek izolaci aristokracie, která měla pro další existenci této společenské skupiny velmi závažné důsledky.

Po polovině 19. století tak šlechtě zůstaly jen tyto, v podstatě formální výsady:⁵

- 1) právo užívat šlechtické tituly a šlechtické predikáty v předepsané formě,
- 2) právo užívat erb,⁶
- 3) právo na jisté důchody, stipendia a místa v katedrálních kapitulách, ústavech šlechticů, vzdělávacích institutech a na příjmy z rozličných nadací,

¹ Tato studie vznikla v rámci grantu Grantové agentury České republiky č. 404/08/0259.

² Srov. např. FEIGL, Helmuth: *Die Stellung des Adels nach 1848 im Spiegel der Gesetzgebung*. In: FEIGL, H.–ROSNER, Willibald (Hrsg.): *Adel im Wandel. Vorträge und Diskussionen des elften Symposiums des Niederösterreichischen Instituts für Landeskunde Horn*, 2.–5. Juli 1990. Wien 1991, s. 117–135.

³ ZINZENDORF, Ludwig Graf von: *Grundlage des neuen adeligen Denken*. Wien 1765.

⁴ BRUNNER, Otto: *Adeliges Leben und europäischer Geist. Leben und Werk Wolfs Helmhards von Hohberg (1612–1688)*. Salzburg 1949, s. 329.

⁵ MAYERHOFER, Ernst – PACE, Anton Graf: *Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst der im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder mit besonderer Berücksichtigung der diesen Ländern gemeinsamen Gesetze und Verordnungen*. 5. Aufl. 5. Bd. Wien 1901, s. 151–154.

⁶ V zásadě měly na erb právo také měšťanské rodiny a duchovní hodnostáři a také je ve starší době často využívaly. Od roku 1818 ale nebyl žádný erbovní list pro nešlechtice vydán s výjimkou znaků udělených knížatům–biskupům a arcibiskupům, které ale nebyly přenosné na jejich rodiny a nemohly se tedy stát dědičnými.

- 4) právo na důstojenství a čestné úřady, které se vázaly na předložení osvědčení původu,
- 5) šlechtický stav de facto byl předpokladem povolení zřízení fideikomisu.

Navíc samozřejmě zůstala zachována instituce šlechtictví jako takového a tituly byly udíleny až do zániku říše v listopadu 1918. Ke zrušení šlechty nikdy nedošlo, přestože část veřejnosti i politických představitelů o to s větší či menší intenzitou usilovala. Tento odmítavý či dokonce nenávistný postoj úzce souvisel s posilováním liberálních, případně demokratických myšlenek tehdejší společnosti a měl celou řadu příčin. Jednou byla nepochybně skutečnost, že se zejména od druhé poloviny 19. století aristokracie přeměnila ve zvláštní uzavřenou kastu, která se od ostatního obyvatelstva výrazně odlišovala.

Početní nárůst šlechty totiž nebyl spojen se zvýšením počtu aristokratických rodů, které své řady novým povýšencům otvíraly jen pomalu a velmi neochotně. Zatímco ale ještě na počátku 19. století začlenění opravdu bohatých nobilitantů do šlechtické nebo dokonce aristokratické společnosti větším problémem nebylo – a to dokonce v případech, že pocházeli z řad židovských konvertitů (Arstein, Eskeles), po roce 1848 se situace výrazně změnila. Díky častému udílení privilegovaných řádů se objevilo velké množství nových rytířů a baronů, jejichž sociální postavení dřívější prestiži těchto titulů ani zdaleka neodpovídalo.⁷ To se projevovalo v tom, že od druhé poloviny 19. století panovník povyšoval své nejbližší spolupracovníky měšťanského původu i do hraběcího stavu.⁸ Zřejmě k tomu přistupoval proto, že odměna prostřednictvím baronátu devalvovaného častým udílením, se mu nezdála dostatečná. Prestiži hraběcího titulu odpovídá i to, že na rozdíl od nově kreovaných rytířů či baronů byly takto odměněné osoby dříve povýšeny do nižšího šlechtického stupně. Mnohem vážnější však bylo, že přestala fungovat rovnováha mezi postavením ve šlechtické hierarchii a majetkem. Řada nově povýšených šlechticů a rytířů totiž byla mnohem zámožnější než staré baronské a hraběcí rody. U řady těchto rodin se navíc titulární vzestup po zisku prostého šlechtictví či rytířského stavu zastavil, a to přesto, že jejich ekonomický potenciál narůstal. Žádná osoba z řad podnikatelské šlechty Rakousko-uherské monarchie tak nedosáhla vyššího ocenění než baronátu (stavu svobodných pánů).

Moderní česká společnost se zrodila ve druhé polovině 18. století. Její vznik umožnily reformy Marie Terezie a Josefa II., které otevřely možnost sociálního vzestupu i osobám stojícím mimo tehdejší elity, tedy mimo stavovskou společnost. Předpokladem kariéry a s tím souvisejícího společenského i profesního vzestupu však byla znalost němčiny. Na našem území však většina takových osob pocházela z jazykově českého prostředí venkovských měst, kde znalost německého jazyka nebyla obvyklá a zdejší elity si po generace vystačily jen s češtinou a latinou.⁹ Tyto osoby, úředníci, faráři a drobná inteligence, skutečnost, že pro jejich vzestup rodný jazyk nestačí a je třeba zvládnout němčinu, těžce nesly. Nepřekvapí proto, že se úsilí prvních vlasteneckých generací zaměřilo na jazyk, který se postupně stal hlavním znakem národní příslušnosti.

Na druhé straně společenského spektra českých zemí stála aristokracie, prominentní část společnosti disponující tituly, majetkem a přístupem k úřadům. Ve srovnání se šlech-

⁷ ŽUPANIČ, Jan: *Nová šlechta Rakouského císařství*. Praha 2006, s. 119 an.

⁸ Šlo o následující osoby: Anton Prokesch z Osten (1871–1872), Josef Hübner (1888), Friedrich Beck-Rzikowski z Dobrschitz (1906), Richard Bienert-Schmerling (1915–1916), Viktor Dankl z Krasniku (1918).

⁹ Rovnoprávnost češtiny a němčiny byla zakotvena i v Obnoveném zřízení zemském (pro Čechy bylo vydáno roku 1627, pro Moravu 1628), základním zemským zákonu, který de iure platil až do zániku podunajské monarchie roku 1918.

tou jiných částí Evropy byla česká šlechta málo početná, ale velmi bohatá. Její postavení a životní styl ji často stavěly na roveň panovnickým rodinám rozdrobené Svaté říše římské a většina českých aristokratických rodin se také řídila podobnými principy, zejména zásadou rovnorodého sňatku. Na rozdíl od Polska, Uher či západní Evropy v českých zemích chyběla drobná šlechta, která by tvořila přirozený mezistupeň a přechod k měšťanským vrstvám. Etnicky české neurozené elity pak zase postrádaly bohaté měšťanstvo rušící společenské hranice z druhé strany. Českou společnost tak vytvářely dva protipóly, mezi kterými zela hluboká propast.

Vznikající národní elity si toto nebezpečí uvědomovaly. Šlechta byla stále vedoucí politickou vrstvou a reprezentantkou země vůči panovníkovi. Její získání by tedy pro celé národní hnutí znamenalo významnou posilu. Navíc pokud odhlédneme od toho, že pro mnohé současníky nebyl národ bez šlechty národem, ale jen bezprávnou masou, nelze zapomenout, že vlasteneckým ideálem bylo vytvoření národa s úplnou sociální skladbou.¹⁰ Usilovná snaha o zapojení aristokracie do vznikajícího vlasteneckého úsilí nacházela u aristokracie pozitivní odezvu zejména na přelomu 18. a 19. století. Česká aristokracie, zneklidněná josefinským úsilím o byrokratizaci státní správy a centralizaci, které je připravovalo o dosavadní mocenský monopol, se odvolávala na staré zemské zákony, jež ji naopak výsadní postavení zaručovaly. Protože užívání češtiny bylo jedním z atributů české státnosti, nabízely se zde poměrně široké možnosti kooperace aristokracie a vznikajících českých národních elit. Pod patronací šlechty tak v této době vznikla celá řada významných kulturních a vědeckých institucí, které ve vývoji národa sehrály velmi významnou roli.

Čeští vlastenci si ale neuvědomovali – nebo odmítali přiznat – jednu důležitou okolnost. Šlechta totiž pojem národ chápala odlišně než vlastenci 18. a 19. století. Podle starých stavovských tradic chápala šlechta národ jako obyvatelstvo země bez ohledu na jazyk (tzv. zemské vlastenectví). Obyvatel Českého království (*Königreich Böhmen*) byl pro šlechtice bez ohledu na jazyk „*Böhme*“, zatímco neurození národovci velmi ostře odlišovali mezi českými Čechy (*Tscheche*) a českými Němci (*Deutsche, Deutsch-Böhme*). Pro aristokracii, která ve své většině představovala kosmopolitní a příbuzenskými svazky po celé habsburské monarchii provázanou vrstvu, byl ale jazyk pouze prostředkem komunikace, nikoli národní identifikace. Tento postoj byl pro české vlastence nepřijatelný. Podle svého chápání tak pokládali německy mluvícího šlechtice za Němce i přesto, že on sám se jím být necítil. Šlechtické pomíjení jazyka jako prostředku národní identifikace bylo již od počátku národního obrození některými vlastenci ostře napadáno. Jedna z nejostřejších kritik, *Obrana jazyka českého proti zlobivým jeho utrhačům*, pochází již z roku 1783 a je z pera Karla Ignáce Tháma (1763–1816).

Při vlasteneckém chápání jazyka jako určujícího hlediska národnosti bylo stále jasnější, že české aristokraty nelze – právě pro jejich kosmopolitismus – podle této koncepce považovat za přirozené vůdce Čechů a že naděje na jejich postavení do čela nově formované české společnosti zůstane nenaplněna. Obrozenská obec v tuto chvíli našla snad jediné možné východisko, které se nabízelo: ze své nouze udělala ctnost a ve jménu „lidovosti“ šlechtu odmítla. Vytvořila teorii, podle které spočívala síla českého národa v tom, že se

¹⁰ RAK, Jiří: *Šlechta v optice moderního českého nacionalismu*. In: Zámek Loučeň, České Budějovice 2008, s. 27–28.

opírá o lidové masy a je tedy lepší než národy sousední (zejména Maďaři a Poláci), kde základ elity tvoří jen úzká vrstva šlechty.¹¹

Otevřená roztržka mezi šlechtou a českými národovci vypukla na jaře revolučního roku 1848. Mezi účastníky schůze 11. března již nebyla šlechta zastoupena a její zástupci nebyli voleni ani do českých, ani do říšských zastupitelských sborů. Cesty národovců a šlechty se definitivně rozešly. Absence šlechty v národním hnutí byla prohlášena za důklad „vrozeného“ českého demokratismu, zatímco šlechta – dezorientovaná a roztrpčená ztrátou společenského postavení po zániku stavovské společnosti roku 1848 – se stále více izolovala v uzavřenou a výsadní „první společnost“ státu.¹² Pomyslný příkop mezi neurozenou majoritou a aristokratickou menšinou společnosti tak hloubily obě strany a rozpory mezi nimi se nakonec ukázaly jako nepřekonatelné. Spory byly zpočátku utlumeny neoabsolutismem padesátých let 19. století, který bez rozdílu postihl obě strany. Po obnovení rakouské ústavnosti ale rozpory propukly nanovo a verbální odpor proti šlechtě se stal jedním z měřítek „pokrokovosti“ národních politiků. Radikální skupiny usilovaly o zrušení šlechtických titulů a jejich mluvčí prohlašovali šlechtu čas od času dokonce za národního nepřítele a škůdce. Právě aktivní protišlechtická politika se stala jedním z hesel mladočeské strany a zbraní, kterou útočila proti svým staročeským rivalům. „Mladočeši se postavili na radikálně plebejské stanovisko – vydávané ovšem za stanovisko demokratické – a své protivníky osočovali ze zrady národních zájmů, které „prodávají“ odnárodněným šlechtickým velkostatkářům.“¹³

Absence národních elit ale byla ve skutečnosti pocíťována velmi tísnivě, o čemž svědčí i apoteóza starší české národní šlechty předbělohorského období (zejména nekatolické) a oslava tzv. mučedníků popravených na Staroměstském náměstí roku 1621.¹⁴ Česká společnost totiž ostře odlišovala mezi českou šlechtou předbělohorskou a pobělohorskou. Zatímco „předbělohorské jsme věnovali své srdce“, novodobá byla odsuzována jako nedemokratická, nesociální a nepokroková, která se „během 19. století nedovedla postavit v čelo státoprávního boje českého národa v době rakouského centralismu“.¹⁵ Stranou těchto nálad nezůstali ani historici. August Sedláček v úvodu ke své *Heraldice* napsal, že ho k práci „pudila (...) snaha vypsati erby všech domácích rodin, aby bylo dobrou pomůckou při budoucím bádání; i pojal jsem do toho i přistěhovalé rodiny, protože nejedna z nich přispůsobila se našemu citění a myšlení a splynula s námi, kromě jen svého příjmení. Kruté Brédy, vrahy Buttlera, Gordona a jiné schválně vynechávám, kdo by si to přál vědět, najde to v heraldických sbírkách“.¹⁶ Důvodem zdrženlivého či chladného postoje českých předáků k aristokracii byl i její ostentativní katolicismus. Pro českou národní společnost, jejíž ideologie do značné míry vycházela z tzv. husitských tradic, byl takový postoj nepřijatelný.

¹¹ Tamtéž, s. 33.

¹² ŽUPANIČ, J.: c. d., s. 15an. Tato skutečnost byla kritizována téměř všemi složkami společnosti bez ohledu na národnost a byla jednou z příčin izolovaného postavení rakouské aristokracie. Na příkladu Arthura Mensdorff-Pouilly to velmi zajímavě ilustruje: ŠVAŘÍČKOVÁ-SLABÁKOVÁ, Radmila: *Rodinné strategie šlechty. Mensdorffové-Pouilly v 19. století*. Praha 2001, s. 219–221. K národnímu citění šlechty: tamtéž, s. 288–303.

¹³ Cit. dle: RAK, J.: *Bývali Čechové. České historické mýty a stereotypy*. Praha 1994, s. 76.

¹⁴ Srov. závěrečná kapitola in: PETRÁŇ, Josef: *Staroměstská exekuce*. Praha 2004.

¹⁵ Cit. dle: BAČKOVSKÝ, Rudolf: *Bývalá česká šlechta předbělohorská i pobělohorská na svých sídlech v Čechách a na Moravě a ve svých znacích*. Praha 1948, s. 7.

¹⁶ SEDLÁČEK, August: *Českomoravská heraldika. II. Část zvláštní*. Praha 1925, s. 5.

Historizující prošlechtický sentiment ale postupem času slábl. Koncem 19. století se tak objevují hlasy obviňující šlechtu snad ze všech katastrof českých dějin. Formující se šlechta měla zapříčinit pád Velké Moravy, páni zradili krále Přemysla Otakara II. a byli to oni, kdo znemožnil vytvoření české dynastie Jiřího z Poděbrad. Protože ve starším období nemohlo být šlechtě vyčítáno užívání německého jazyka, stal se předmětem kritiky šlechtou reprezentovaný „duch feudalismu pudící ji ke zničení demokracie“. Zatímco prostý český lid byl podle této interpretace reprezentantem demokratických a pokrokových tendencí, šlechta představovala reakční a konzervativní prvek společnosti, jež představoval zásadní překážku vzniku moderního národa. V krystalicky čisté formě vyjádřil tyto myšlenky ve spise *Česká šlechta* spisovatel a publicista Josef Holeček (1853–1929).¹⁷ Neomezuje se přitom jen na kritiku dějinných chyb šlechty, ale sám vytváří vzor českého kavalíra a ideálního vlastence a určuje zásady nezbytné pro správnou výchovu takového jedince. Holečkovy názory přitom rozhodně nebyly osamocené. Právě naopak. Byl to on a podobně orientovaní žurnalisté, nikoli akademici a kosmopolitní intelektuálové, kdo formovali postoje a názory českého etnika přelomu 19. a 20. století a byli to oni, kdo vytvářeli model ideální národní výchovy, který v mnohém zůstal zachován i v éře první republiky.

Základním požadavkem zdařilé výchovy mladého Čecha byla podle Holečka osoba matky. Ta musela bezpodmínečně být české národnosti a „demokratického původu“, jinak byl výsledný edukační efekt nejistý. Mírně zavádějící formulace odkazující na demokratický původ rodičky neoznačovala nic jiného, než že nesmí být šlechtickou, protože šlechta jako taková byla považována za nevlasteneckou, nedemokratickou a feudální. Aristokracie, více než jakákoli jiná složka společnosti dbající na dokonalý původ, jež představoval základní podmínku dvorské kariéry, tak byla de facto vyloučena z okruhu českých elit.¹⁸ Až na dvě výjimky z českých předáků 2. poloviny 19. a počátku 20. století podmínku plebejského původu splňovali všichni. Tito jedinci však museli tzv. osvědčit věrnost českému národu, což fakticky znamenalo zpřetrhat všechny svazky se společenskou vrstvou, ze které pocházeli.

Prvním byl Rudolf princ Thurn-Taxis (1833–1904), původem z řad nejvyšší aristokracie. Přestože zdědil nemalý majetek, jehož centrem byla česká panství Niměřice a Vrutice a dva domy v Praze v úhrnné hodnotě více než 800 000 zlatých, vystudoval pražskou právnickou fakultu a rychle se sblížil s českým národním hnutím. Na rozdíl od většiny jeho aristokratických vrstevníků, kteří chápali své češství zemsky a dlouho stáli stranou všem národnostním sporům, Thurn-Taxis se postavil na stranu „radikálů“ a měl výrazně blíže k měšťanským intelektuálům než k osobám vlastního stavu. Svou roli v národnostní a politické orientaci mladého prince možná sehrál i jeho vychovatel Karel Schneider, horlivý přívrženec českého národního hnutí, který jej za svatodušních bouří v červnu 1848 údajně učil střílet z okna na císařské vojáků.¹⁹

Od počátku šedesátých let 19. století vydával Thurn-Taxis s Karlem Jaromírem Erbenem a Janem Jeřábkem časopis *Právník*. Přispíval také do Riegerova slovníku naučného

¹⁷ HOLEČEK, Josef: *Česká šlechta. Výklady časové i historické*. Praha 1918.

¹⁸ Základní podmínkou pro dvorskou kariéru byl zisk hodnosti komořího. K tomu ale bylo zapotřebí prokázat bezchybný šlechtický původ ze šestnácti předků, po osmi z otcovy a matčiny strany. Tato podmínka byla později zmírněna a po přeslici dostačovalo doložení čtyř ve šlechtickém stavu narozených předků. ŽUPANIČ, J.: c. d., s. 30.

¹⁹ MAŠEK, Petr: *Modrá krev. Historie a současnost 445 šlechtických rodů v českých zemích*. Praha 1999, s. 287.

a spolupracoval s Národními listy. Spolu s Františkem Palackým, Františkem Ladislavem Riegerem, Janem Evangelistou Purkyně a Františkem Pštrossem stál roku 1860 u vzniku pěveckého spolku Hlahol a byl i jeho prvním starostou. Thurn-Taxisovy radikální názory a snaha přeměnit některé zájmově zaměřené spolky (např. Sokol) v politickou základnu českých předáků, ho přivedly do ostrého kontaktu nejen s příslušníky Národní strany (Staročechy), ale také s jejich oponenty, v první řadě s Juliem Grégrem. Rakouským úřadům byla jeho aktivita velmi nepříjemná a dlouho čekaly na příležitost dát principi za vyučenou. Vytoužená možnost se jim naskytla až v souvislosti s jeho činností v časopisu Bolešlavan, který v šedesátých letech financoval a jenž pomáhal šířit Thurn-Taxisovu popularitu mezi širokými masami.²⁰ Z malicherných důvodů byl předvolán před soud a v červenci 1863 odsouzen za výrok, který nikdy neprosl, ke dvěma týdnům vězení a pokutě padesáti zlatých. Lidová označení Thurn-Taxise jako „selského“ nebo „rudého knížete“ pocházejí právě z této doby a zůstala se šlechticem s měšťanskými způsoby spojena i po jeho odchodu z aktivní politiky.²¹

Druhou výjimku, která se ale zapsala do českého povědomí výrazněji, představoval Václav hrabě Kounic²² (1848–1913) z české větve starého rodu pánů z Kounic. V jeho případě stála za příklonem k národovectví jeho matka Eleonora Woracziczka z Pabienitz a Bissingen (1809–1898), označovaná za největší českou šlechtickou vlastenku své doby. Kounic byl v letech 1885–1887 říšským a od roku 1887 také zemským poslancem, a to nejprve za šlechtické velkostatkáře a následně za mladočechy. Proslavil se jako obhájce sociálních reforem, např. propagoval osmihodinovou pracovní dobu nebo vysokoškolské vzdělávání žen, ale proslul také jako mecenáš a jeho nejznámějším činem bylo věnování brněnského paláce Kouniců na zřízení českých studentských kolejí roku 1908.²³

Třebaže Thurn-Taxis i Kounic pocházeli z aristokratických rodin, v ostatním se rychle přizpůsobili životnímu stylu svých českých spolupracovníků. Svědčí o tom především jejich sňatky, kterými se sami vyobcovali ze šlechtického společenství. Manželka Rudolfa Thurn-Taxise Jenny Ständlerová (1830–1914) byla dcerou vrchního učitele z vesnice Stropčice²⁴ u Přestic. Václav Kounic byl ženatý dvakrát. Jeho první manželka Josefina Čermáková²⁵ (1849–1895), herečka Prozatímního divadla, pocházela z pražské měšťanské rodiny, která si zakládala na svém vlastenectví a mecenášství. Druhá žena Josefina Horová (1881–1961) byla dokonce z mnohem prostších poměrů a narodila se v rodině tesaře a chalupníka v Žinkovech na Plzeňsku.

Jak pro Thurn-Taxise, tak Kounice byl tento krok nezbytným předpokladem pro přijetí do české společnosti. Jak totiž výstižně poznamenal Josef Holeček, který si Kounice velmi vážil: Vytrhl se „z prostředí, ve kterém se narodil, aby mohl žít plným českým životem. Tím zajisté nejprve zadost učinil své duši, ale nesmíme zneuznávat, že v tom odřeknutí

²⁰ SENOHRÁBEK, Jiří: *Časopis Bolešlavan 1860–1867. Proměna zábavného venkovského listu v politický orgán radikálně demokratické opozice*. Český časopis historický, 100, 2002, č. 2, s. 293–334.

²¹ Tamtéž, s. 309. K dalším osudům Rudolfa Thurn-Taxise, jenž roku 1894 přijal jméno svobodný pán z Troskova, viz ŽUPANIČ, J.: c. d., s. 147–148.

²² Též Kaunitz či Kaunic.

²³ Ke Kounicovi: MALÍŘ, Jiří – RÁJA, Martin (ed.): *JUDr. Václav Kounic a jeho doba*, Brno 2009; též KLOBAS, Oldřich: *Václav hrabě Kounic. Šlechtic nejen rodem*. Brno 1993.

²⁴ Též Stropčice.

²⁵ Její sestra Anna se provdala za hudebního skladatele Antonína Dvořáka, který se tak stal Kounicovým švagrem.

byla velká osobní oběť, kterou učinil svému národu (...) Té oběti nepřinesl žádný jiný z české šlechty. (...) Hrabě Václav Kounic dvakrát se oženil, pokaždé s Českou demokratického původu. S aristokratkou se oženiti nemohl, protože při ní by ukojeno nebylo jeho vášnivě češství, od něhož by nebyl ustoupil ani za vlasek. (...) Obě manželství jsou nejjasnějším důkazem národního a demokratického charakteru hrab[ěte] Václava Kounice. Co následuje z případu hr[aběte] Václava Kounice? Že český šlechtic naší doby, chce-li žítí skutečně po česku, musí se vymknouti ze společnosti svého stavu, kde českého života naprosto není. České srdce ve společnosti české aristokracie nenachází úkoje. To třeba mít na paměti.²⁶

Druhým zásadním aspektem výchovy českého gentlemana této éry byl ostentativní český nacionalismus. V duchu doby byl český národ označován jako demokratický, respektive demokratičtější než německý, se kterým se v té době zejména poměřoval. Rozhodným protikladem jím reprezentovaného slovanského demokratismu měl být údajný despotický německý feudalismus, který se spolu se začleněním českých zemí do Němci kontrolovaného středoevropského prostoru v raném středověku rozšířil i u nás. Tato myšlenka, v hrubých rysech formulovaná již Františkem Palackým, byla v době formování moderního českého národa velmi populární.²⁷ A protože s tímto procesem byla nedílně spojena i christianizace, a neboť převážně z říše byly vypravovány katolickou církví a papežem organizované křížové výpravy proti vlastenci oslavovaným českým husitům, nepřekvapí, že součástí českého národního života byl u mnoha jedinců i ostentativní antiklerikalismus.

Základní myšlenkou ve všech případech přitom byla nadřazenost českého národa, který se měl stát vůdčím elementem v českých zemích. Přítomnost ostatních národů (zejména českých Němců) se nevylučovala, ale jen za předpokladu, že uznají nadřazenost Čechů jako „dědičných pánů“ této země a budou se zde chovat jako hosté. Předmětem sporu byla zejména jazyková otázka, kdy Češi jako „condicio sine qua non“ chápali naprostou rovnoprávnost češtiny a němčiny v českých zemích. Podle představ řady radikálních politiků byl totiž český národ jedinečný a výlučný a „sám český národní původ jest jaksi aristokratický, či superiorný“.²⁸ České národní hnutí tak v jistém smyslu převzalo zásady sociálního darwinismu. Český národ byl považován za nejlepší a příslušnost k němu za výsadní. Podmínky členství v této elitní společnosti byly předem známe (vlastenectví, antiklerikalismus a tzv. demokratismus, kterým se rozuměl zejména negativní vztah ke šlechtě). Jejich přijetím se však jedinec vyloučil z jiných, podobně či mírně odlišně strukturovaných, ale obdobně soběstředných společenství (velkoněmectví apod.).

Za této situace samozřejmě nebylo myslitelné Rakousko-uherskou monarchii transformovat v moderní multietnický stát s jednotnou státní myšlenkou. Každé z národních společenství totiž mělo vlastní ideje, které byly nezdědka vzájemně v příkrém rozporu. Přestože podunajská monarchie tvořila ekonomicky dobře fungující celek, jehož postavení budilo ve světě respekt, změnila se během druhé poloviny 19. století v konglomerát soběstředně zaměřených národních celků. Jejich cílem nebyla vzájemná spolupráce, ale prosazení vlastních zájmů – a to mnohdy na úkor svých nejbližších sousedů.

²⁶ Cit. dle: HOLEČEK, J.: c. d., s. 47–48.

²⁷ PALACKÝ, František: *Dějiny národu českého v Čechách a na Moravě dle původních pramenů*, díl I. Praha 1930, s. 53 an.

²⁸ Cit. dle: HOLEČEK, J.: c. d., s. 164.

SUMMARY

NOBILITY IN MODERN CZECH SOCIETY

Since the Middle Ages, nobility constituted a privileged social elite. Its social standing was codified through many legal documents. These documents reflected specific developments of many European countries and therefore it is not very surprising that they were rather different from one another. Thanks to this, there were countries with numerous noble class (Hungary or Poland, for example), and, on the other hand, countries where noblemen were rather scarce, as is the case of the Czech Lands – here the rate of noblemen to commoners was 828:1 (about 1850). The main reason is that since the Middle Ages, numbers especially of lower nobility were in steady decline. Implications for the future of local society were interesting – the rich, but numerically underrepresented nobility constituted only a fragment of society, although with enormous possessions. There was no lower nobility to form a social bridge towards the bourgeoisie. On the other hand, ethnically Czech elites among commoners lacked any rich city-dwelling elites, which could overthrow old social systems from the other side. Result was that modern Czech society was made of two deeply divided extremes, as could be seen in the second half of the 19th century, when the respective paths of noble and bourgeois elites ran in their respective, and rather opposite, directions, and verbal resistance against the nobility has become one of the most important signs of “progressive” national politicians.

Translated by Mgr. Jiří Hutečka, Ph.D.

Doc. PhDr. Jan Županič, Ph.D.
Ústav světových dějin
Filozofická fakulta
Univerzita Karlova
nám. Jana Palacha 2
116 38 Praha 1

ZPRÁVY A RECENZE

PRAMENY K VOJENSKÝM DĚJINÁM OLMOUC VE FONDECH A SBÍRKÁCH VOJENSKÉHO ÚSTŘEDNÍHO ARCHIVU V PRAZE

Michael Viktořík

Olomoucká pevnost má svou bohatou a pohnutou historii. Podíváme-li se na Olomouc ve druhé polovině 19. století, spatříme město, jehož hranice tvořily mohutné – v té době již zastaralé – bastionové fronty a jehož obranu v předpolí zesiloval věnec detašovaných objektů (tzv. fortů, lidově také pevnůstek). Ještě v sedmdesátých letech 19. století se počítalo s obrannou funkcí olomoucké pevnosti, do které plynuly nemalé finance. O jedno desetiletí později již toto tvrzení neplatilo. V roce 1888 byl oficiálně zrušen pevnostní status Olomouce a městští zastupitelé bojující více než dvě desetiletí o prolomení korunýře hradeb a rozšiřování města dosáhli svého. V devadesátých letech 19. století zaznamenala Olomouc nebyvalý rozmach spojený s bouráním pevnostních objektů, budováním uliční sítě, infrastruktury apod.

Dalo by se předpokládat, že důležité milníky ve vývoji města, zejména v průběhu 19. století, budou dostatečně materiálově podchyceny v příslušných archivních fondech a sbírkách. Jak uvidíme níže, opak je pravdou.

Pokud bychom chtěli sledovat stavební záležitosti spojené s olomouckou pevností (tj. evoluci záměrů a plánů s tímto strategicky důležitým místem, výstavbu konkrétních objektů, finanční záležitosti, zakázky apod.) bude zapotřebí sledovat písemný a obrazový materiál vzešlý z činnosti jednotlivých ženijních orgánů, které měly tuto agendu na starosti. Na pomyslném nejnižším stupni hierarchie těchto orgánů bylo tzv. Místní fortifikační ředitelství, jehož agendu převzalo po roce 1848 Ženijní ředitelství Olomouc. Fond olomouckého fortifikačního (ženijního) ředitelství se nachází na půdě Státního okresního archivu v Olomouci. Jeho vypovídací hodnota je však velmi nízká. Pro 19. století se zde dochovalo pouze několik písemností informujících o výstavbě věnce detašovaných objektů v předpolí olomoucké pevnosti na samém počátku padesátých let 19. století. Obrazový materiál (jedná se o rozličné plány a mapy v počtu několika desítek kusů), který se tematicky váže k olomoucké pevnosti v 19. století, je pak zařazen bez podrobnějšího popisu a bez doprovodných písemných materiálů do rozsáhlé Sbírkky map a plánů.¹

Bude možné najít více aktového a obrazového materiálu k dějinám olomoucké pevnosti ve fondu instituce nadřazené Místnímu fortifikačnímu (ženijnímu) ředitelství, tj. ve fondu Oblastního fortifikačního ředitelství v Brně? Nikoliv. Na půdě Moravského zemského archivu v Brně se tyto materiály nevyskytují a žádný fond podobného znění nebyl nalezen ani ve Vojenském ústředním archivu v Praze. Lze předpokládat, že aktový materiál tohoto orgánu byl silně skartován a zbytek rozptýlen do jiných fondů (více viz níže). Tento předpoklad potvrzují i informace uvedené v *Průvodci po fondech Vojenského historického archivu z roku 1985*.²

Stejnou otázku jako v případě Oblastního fortifikačního ředitelství bychom si mohli položit i v případě orgánu jemu nadřazenému, tj. v případě Generálního ženijního ředi-

¹ Státní okresní archiv v Olomouci, Sběrka map a plánů Olomouc 1637–1954.

² BOHÁČKOVÁ, E. – KRÁLOVÁ, B. – SLUKA, V.: *Průvodce po fondech Vojenského historického archivu (18. století – 1939)*, I. díl. Praha 1985, s. 105–118.

telství. Tento centrální orgán sídlil ve Vídni. Na základě výzkumu z let 2004–2008³ lze jednoznačně potvrdit, že v Rakouském státním archivu – Válečném archivu ve Vídni, ve fondu General Geniedirektion (a jeho předchůdců i nástupců) se nachází vůbec nejdůležitější materiály – písemné i obrazové – k poznání evoluce záměrů s pevnostním městem Olomouc, k výstavbě konkrétních objektů v pevnosti i v jejím okolí a v širším ohledu i ke každodennosti a hospodářskému životu Olomouce během 19. století. Předvedeme-li výkladu, již nyní můžeme konstatovat, že vídeňské materiály kvalitativně i kvantitativně dalece převyšují archivní materiál uložený v tuzemských archivech a při výzkumu výše uvedené problematiky jsou nenahraditelné.

Na pomyslném vrcholu hierarchie tuzemských archivů, v nichž bylo možné předpokládat uložení materiálu vztahujícího se ke studované látce (tj. vedle archivů okresního a oblastního), stojí Vojenský ústřední archiv v Praze. Co je tedy možné dohledat k olomoucké pevnosti za zdi karlínské Invalidovny? Ke studiu se zde nabízí hned několik fondů tvořících součást rozsáhlého fondu Vojenské stavební úřady. Jak již bylo řečeno, samostatný fond Oblastního fortifikačního ředitelství Brno neexistuje. Dochoval se pouze jeden karton písemností z provenience Ženíjní inspekce Brno, a sice z let 1858–1861. Při bližším studiu těchto archiválií ovšem zjistíme, že nemají pro účely našeho studia žádný větší význam. V kartonu jsou pospolu uloženy materiály týkající se Brna i Olomouce (v případě Olomouce pouze administrativní instrukce, finanční rozvahy a různé obecné směrnice).

Stejně neúspěšní budeme i v případě studia archiválií z fondu Odbočka vojenského stavebního oddělení sboru č. 1 (Krakov) v Olomouci. V jednom kartonu časově vymezeném roky 1883–1913 nalezneme téměř výhradně kupní smlouvy mezi erárem a jednotlivými obcemi v okolí olomoucké pevnosti.

Posledním fondem, který se nabízí ke studiu dané problematiky, je překvapivě Fortifikační místní ředitelství, pozdější ženijní ředitelství Olomouc. Jedná se o 25 kartonů písemností (včetně plánové dokumentace) s časovým rozmezím 1778–1901. Materiály vzešlé z činnosti tohoto orgánu tedy byly očividně při manipulaci rozděleny, přičemž jejich marginální část zůstala v olomouckém Státním okresním archivu a zbytek byl přesunut do Prahy. Při vnitřním zpracovávání těchto archiválií zde došlo na jednu stranu k jejich částečné skartaci, na stranu druhou byly pravděpodobně doplněny některými písemnostmi z agendy brněnského oblastního fortifikačního ředitelství. Poměrně bohatý obrazový materiál, který se vázal k činnosti obou těchto orgánů, se pak ve Vojenském ústředním archivu stal součástí Sbírký plánů. Na území ČR se tedy největší část archiválií k novodobým dějinám olomoucké pevnosti nachází na půdě karlínské Invalidovny.

V rámci realizace projektu *Prameny k vojenským dějinám Olomouce* ve fondech a sbírkách Vojenského ústředního archivu v Praze (projekt na podporu a rozvoj mladých akademických pracovníků) autor strávil několik dní v badatelně karlínské Invalidovny.⁴ Kromě výše uvedených fondů a pomůcek zde studoval především aktový materiál z fondu

³ Výsledky tohoto výzkumu byly částečně publikovány: VIKTOŘÍK, Michael.: *Fortová pevnost Olomouc ve fondech Rakouského státního archivu – Válečného archivu ve Vídni*. In: Sborník Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v Olomouci. Olomouc 2005, s. 8–23. Dále: VIKTOŘÍK, M.: *Novověká Olomouc ve fondech a sbírkách vybraných vídeňských vědeckých institucí*. Střední Morava, 14, 27, 2008, č. 27, s. 117–121.

⁴ Výzkum byl realizován 8.–12.6.2009.

Fortifikační místní ředitelství, pozdější ženijní ředitelství Olomouc, i některé vybrané plány ze sbírky Plány pevnosti Olomouc.

Přestože fond Fortifikační místní ředitelství, pozdější ženijní ředitelství Olomouc, tvoří 25 kartonů, ne všechny se vztahují přímo k Olomouci. Několik kartonů je totiž věnováno i dalším moravským a slezským městům (Šumperk, Kroměříž, Jevíčko, Opava, Těšín či Brno), především zřizování a adaptací různých vojenských budov v těchto městech (kasárna, nemocnice, prachárny, zásobovací sklady apod.). Obsah většiny dalších kartonů pak tvoří rozličné tištěné formuláře, vyhlášky a nařízení, které mají spíše obecný charakter (týkají se například výstroje, administrativy spojené s finančními otázkami apod.; dále směrnice a nařízení nejvyšších vojensko-správních a stavebních orgánů atd.).

Materiál vztahující se přímo k olomoucké pevnosti pak lze rozdělit na několik základních skupin. Tu první bychom mohli nazvat „stavební úpravy, výstavba a adaptace různých pevnostních objektů“. Písemný materiál doplněný v některých případech nákresey a plány je věnován především kasárenským objektům (Konviktská kasárna, Špitálská kasárna a především tzv. Jezdecká kasárna /celkem sedm kartonů/), mostům a bránám (dochovány jsou stavební protokoly), opravám posádkového kostela, nemocnice na Klášterním Hradisku, adaptací některých měšťanských domů za účelem ubytování vojska či výstavbě nových jatek a artézské studny ve městě. Písemnosti této skupiny spadají z velké části do posledních desetiletí 18. století a do prvních desetiletí století následujícího.

Druhá rozsáhlá skupina obsahuje poměrně monotematický druh materiálu (čtyři kartony), a sice smlouvy týkající se výkupu či nájmu pozemků od obyvatel Olomouce i okolních obcí za účelem rozšiřování pevnostního rajónu, výstavby silnic apod. Časový rozsah této skupiny je shodný s předchozí skupinou.

Třetí skupinu písemností pak tvoří materiály, které nám již napomohou docílit vytčeného výzkumného záměru a svým obsahem doplňují informace dohledané v olomouckém a především vídeňském archivu. Velice zajímavé jsou v tomto ohledu písemnosti z kartonu č. 2 týkající se výstavby fortů v roce 1850 a jejich přípravy na potenciální útok i spisy doplněné obrazovými přílohami, které se nacházejí v kartonu č. 9. Písemnosti zde uložené se věnují útoku minérů a saperů na fort Tabulový vrch na podzim 1846, výstavbě dvou nových pracháren (1843) a střeleckým zkouškám na fortu XVIII v Křelově v roce 1875. V kartonu č. 10 se pak nalézají zajímavé protokoly o vlastnostech a těžbě rašeliny v okolí Olomouce. Z vídeňských materiálů již víme, že se na počátku čtyřicátých let 19. století ženijní orgány intenzivně zabývaly otázkou použití rašeliny jako alternativního topiva při vypalování cihel.

Za vůbec nejdůležitější karton fondu Fortifikační místní ředitelství, pozdější ženijní ředitelství Olomouc však považuji karton č. 15, ve kterém je uložen vzácný a také velmi obsáhlý *Memoire über die Lagerfestung Olmütz und deren Ausrüstung*, sepsaný v Olomouci v říjnu 1878. Tento podrobný elaborát popisující z různých úhlů Olomouc a její okolí se svou koncepcí neliší od obdobných spisů dohledaných ve vídeňském válečném archivu.⁵ Kromě popisu města a jeho okolí (včetně přírodních podmínek a obyvatelstva) je největší část memoiru věnována stavu jeho opevnění, jeho strategickému významu, obranným opatřením a výzbroji tohoto místa. Ve stejném kartonu se nalézají rovněž velmi užiteč-

⁵ Jen ve fondu Kartensammlung (Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv Wien) se podařilo dohledat obdobné spisy z let 1806, 1828, 1831, 1832, 1872–1874 či 1884.

né materiály informující o armování⁶ pevnosti v letech 1850, 1854 a 1866 (k aktovému materiálu byly přiloženy i různé náčrtky jednotlivých pevnostních objektů a tabulkové přehledy).

Výzkum realizovaný na půdě Vojenského ústředního archivu v Praze umožnil autorovi uzavřít dlouhodobý proces dohledávání archiválií potřebných pro naplnění v úvodu zmíněného výzkumného záměru. Nyní již můžeme s jistotou konstatovat, že nejdůležitější pramenná základna k dějinám olomoucké pevnosti v 18. a především v 19. století se nachází ve vídeňském válečném archivu. Co se týče písemných pramenů, tuzemské archivy nabízejí pouze několik unikátních pramenů, které doplňují aktový materiál dohledaný ve fondech a sbírkách Rakouského státního archivu – Válečného archivu ve Vídni. Ostatní písemnosti lze považovat za administrativní dokumenty s nízkou vypovídací hodnotou. Jiná je situace v oblasti obrazového materiálu. Dochovaná plánová dokumentace z olomouckého, pražského a vídeňského archivu se vzájemně liší.

Věnujme tedy na závěr tohoto příspěvku pozornost obrazovému materiálu, který se nachází ve Vojenském ústředním archivu v Praze, ve sbírce Plány pevnosti Olomouc. Tuto bohatou sbírku tvoří plány přímo k olomoucké pevnosti, popř. k jejím částem, ale i plány různých objektů (mosty, kasárna, dělostřelecké sklady, strážnice apod.), které se nacházely v pevnosti i v jejím okolí. Sbírkou je členěna do devíti skupin označených písmeny A–CH. Starší typ opevnění (bastionové opevnění z 18. století) je zastoupen zejména ve skupině B, v rámci které se nacházejí plány jednotlivých bastionů i detašovaných objektů v bezprostředním okolí původního bastionového jádra. Předsunuté objekty (forty) budované v letech 1839–1876 jsou pak bohatě zastoupeny ve skupinách C a D.⁷ Ke každé pevnůstce jsou v rámci těchto dvou skupin dochovány půdorysy, profily i detailní plány jednotlivých částí objektů. Skupina E je věnována prachárnám v pevnostním rajónu olomoucké pevnosti; skupina F („venkovské posádky“) zase vojenským budovám v jiných moravských a slezských městech (např. v Holešově, v Hranicích na Moravě, v Krnově či v Prostějově). Kromě plánové dokumentace obsahuje sbírka i různé mapy. V rámci skupiny A je uložena mapa širokého okolí Olomouce se zakreslením jednotlivých objektů fortového věnce; skupina G oproti tomu nabízí katastrální a detailní mapy jednotlivých obcí v okolí hanácké metropole (dnes předměstských částí Olomouce). Poslední dvě skupiny Sbírkou plánů pevnosti Olomouc (H – „Moravsko-slezská severní dráha“ a CH – „Varia“) obsahují nejen vyobrazení terénních profilů, různých můstků a blíže neidentifikovaných budov, ale i plánky střelnice a jejího zařízení.

PhDr. Michael Viktořík, Ph.D.

Katedra historie

Filozofická fakulta

Univerzita Palackého

Na Hradě 5

771 80 Olomouc

⁶ Armování = přípravy na obléhání pevnosti.

⁷ Ze Sbírkou plánů pevnosti Olomouc byly v rámci realizace výzkumu detailně prostudovány skupiny B, C a D. Některé plány z těchto skupin byly také reprodukovány.

KAISEROVÁ, KRISTINA – RAK, JIŘÍ (EDS.): NACIONALIZACE SPOLEČNOSTI V ČECHÁCH 1848–1914. ACTA UNIVERSITATIS PURKYNIANAE, 142, FACULTATIS PHILOSOPHICAE – STUDIA SLAVOGERMANICA 1. ÚSTÍ NAD LABEM 2008.

Michael Viktořík

Mimořádně zdařilý a pro přiblížení dějin 19. století velmi užitečný sborník příspěvků nazvaný *Nacionalizace společnosti v Čechách 1848–1914* je výstupem tříletého grantového projektu GAČR (409/04/0892). Kolektiv autorů vedený Kristinou Kaiserovou si při jeho řešení vytkl nelehký úkol – „pohlédnout na standardně pokládanou otázku o nacionalizaci společnosti z opačného konce, tj. zda nacionalizace opravdu byla tak všeobecná, jak se doposud předpokládalo.“ Aby mohl být tento záměr naplněn, bylo nezbytné pohlížet na zvolené téma nejen z české strany, ale i z dosud málo reflektované strany německé. Řečeno slovy samotných editorů: „...pokus podívat se i na naše obrození očima „těch druhých“ umožní lepší pochopení jejich postojů.“

V samém závěru sborníku pak oba historikové prezentují odpověď na výše položenou otázku. Přestože si jsou vědomi mnoha úskalí současného bádání (především absence výzkumů vnitřní diferenciací zejména německé národní společnosti), konstatují, že nacionalizace postupovala takřka všemi formami společenského života (formy a míra této nacionalizace se v širokých vrstvách obyvatelstva podstatně lišily sociálně i regionálně). Toto zjištění logicky znemožnilo autorskému kolektivu naplnit jeden z původních cílů celého projektu – zaměřit se na ty oblasti, které byly nacionalizací obou národních táborů ušetřeny.

Hned v úvodu sborníku řešitelé konstatují, že česká problematika je v rámci české historiografie logicky podrobněji zpracována, a proto je v jednotlivých příspěvcích sborníku podávána spíše přehledově. Německá problematika je pak v jednotlivých studiích analyzována v rámci mikrosond a „komparativních vstupů“. Tento zvolený metodologický přístup lze označit za vhodně zvolený a přínosný, a to nejen z důvodů celkové koncepce sborníku, ale i ze studijních důvodů.

Kromě obecného výkladového rámce k evoluci nacionalismu a národního hnutí v českých zemích (příspěvky Jiřího Raka a Jiřího Pokorného) se v první kapitole předkládaného sborníku čtenář seznámí nejen s klíčovými osobnostmi tuzemské a zahraniční historiografie, které se tomuto složitému fenoménu věnují (E. Hobsbawm, J. Křen, E. Gellner, M. Hroch atd.), ale i s užitečným přehledem literatury, jenž se zabývá otázkou národního hnutí ve vztahu k divadlu, životnímu stylu, náboženství, hudbě či výtvarnému umění.

V dalších kapitolách se potom čtenář podrobněji seznámí s projevy historismu na německé a české straně v Ústí nad Labem a v Kadani (příspěvky Václava Houfka a Jiřího Kopici), s problematikou každodennosti, vzpomínkové kultury a konfesní problematikou v podání Kristiny Kaiserové, s nacionalizací v hospodářské sféře (tři studie Marie Mackové věnované úřednictvu habsburské monarchie, hospodářské správě a projevům nacionalizace společnosti v prostředí státní tabákové režie) či s projevy nacionalizace ve školství a ve vědě (tři studie Aleny Mískové). Autoři sborníku však neopomněli ani další klíčové a pro 19. století tolik typické oblasti, v nichž se nacionalizace společnosti zásadním způ-

sobem projevovala. Jednalo se o sociální otázku (studie Václava Houdka o nacionalizaci společnosti a dělnictvu na Ústecku a příspěvek o odborovém hnutí v podání Jiřího Pokorného) a spolkový život (příspěvky Jiřího Pokorného a Marie Maděrové). V rámci poslední zmíněné kapitoly se nachází také analýza židovské otázky ve druhé polovině 19. století (Markéta Lhotová: *Asimilace nebo nacionalizace – základní dilema židovských komunit v druhé polovině 19. století a jeho odkaz ve spolkovém životě*).

Každý z výše uvedených příspěvků obsahuje obecnou výkladovou rovinu, za níž následuje rozbor dané problematiky v konkrétní lokalitě. Kapitoly jsou opatřeny bohatým poznámkovým aparátem a v případě kapitoly Historismus i barevnou přílohou. Přestože je stěžejní část sborníku věnována nacionalizaci české a německé společnosti v českém prostředí, v publikaci nechybí ani pohled na národní hnutí polské a maďarské (Eva Irmánová, Gabriela Brudzyńska-Němec).

PhDr. Michael Viktořík, Ph.D.
Katedra historie
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého
Na Hradě 5
771 80 Olomouc

THE AUTHORS AND SUMMARIES

Doc. Mgr. Lukáš Fasora, Ph.D.

Doc. Lukáš Fasora, Ph.D. is an associate professor at the Historical Institute of the Faculty of Arts, Masaryk University in Brno. He specializes in Czech and Central European 19th century history, focusing his attention on social changes in the cities, rise of new elites and specific aspects of relations between citizens and working classes. He co-authored and edited many important research projects (*Člověk na Moravě 18.–20. století*), and has written a book on city elites and self-government in Brno (*Svobodný občan ve svobodné obci? Občanské elity a samospráva města Brna 1851–1914*; published in 2007).

CIVIL ELITES AND MUNICIPAL SELF-GOVERNMENT

Article analyses the methodology of both the German and Austrian historical writings regarding research on township and civil society, with additional information on the up-to-date state of research in the Czech Republic. The author works with the traditional triad (Stadtbürgertum – Wirtschaftsbürgertum – Bildungsbürgertum), focusing his attention on differences in social and cultural profile of the Czech Lands in comparison to Germany, as well as on the process of mixing the old burgher classes with the newly rising liberal society, a process that highly contributed to severe failings in Austrian liberalism. Kleinstadtbürgertum and Kleinstadtbildungsbürgertum also constitute relevant terms in this geographical area, because they (according to Austrian historians) more precisely express the factual economic and educational weaknesses on the part of most townspeople. The process of instituting a specific middle-class, bourgeois identity in contrast to the city itself and to lower social classes (for example the working classes) is also studied.

Mgr. Jiří Hutečka, Ph.D.

Mgr. Jiří Hutečka, Ph.D. is an assistant professor at the Department of Social Sciences and Law, University of Defence in Brno. He specializes in war as a social and cultural aspect of human history, and in the history of the United States in 19th century. He published number of scholarly essays and several monographs on these topics.

WAR AND SOCIETY IN 19TH CENTURY: A SHORT OVERVIEW

The purpose of this article is to summarize the process of change as it developed in European warfare during the “long” 19th century. As it is impossible to make a deep analysis of the whole problem in such a short space, the text is much more of a general survey, with necessary albeit important omissions of the non-European warfare, including the colonial experience. At the beginning, a starting point for the whole essay is established with survey of war in the so-called Age of Reason. Connection between war and society

as well as military thinking and theories (the so-called “military enlightenment”) are given the primary attention. Then, the flow of text follows three main lines of change occurring in the 19th century. First, it is the line of ideas, with introduction of ideological motivation and modern citizenship on the one hand, and with the so-called “military romanticism” (epitomized by Clausewitz) in military theory on the other. Second, changes in institutional structure of warfare are followed, with primary emphasis on the shift from a long-service regular army towards mass army based on a system of reserves, along with its dire consequences in terms of militarization of society. Also, development of general staff is followed briefly. Last but not least, development in technology and its consequences for warfare is followed in the third part, with emphasis on “civilian” technologies more than on weapon systems. All these lines are invariably interconnected and only through their understanding, it is possible to get a clear picture of warfare in 19th century. It is also further argued that the European tragedy of the Great War was only a natural result of this historical process.

Prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc.

Prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc. is a full professor at the Department of Historical Sciences, Faculty of Arts, University of Pardubice. She specializes in the 19th century history, gender history, history of everyday life as well as in Franco-Czech cultural relations. She has written several scholarly studies, edited and published number of primary sources, as well as published many scholarly articles. She is also a member of many international organizations, for example the Société française d'Etudes du 18e siècle (Paris, France).

HISTORY BETWEEN WOMEN'S HISTORY AND GENDER

Women's history started in connection with the development of academic feminism in the post-marxist and post-structuralist era. Women were implanted into history as a part of political history. In Czech historical writing, these topics were somewhat scarcely present already at the end of 19th century, however, they never constituted an integral part of historiography. Original studies of “history of women” used to be based either on social sciences or on historical demography. However, there were several conferences about this problem held during the last twenty years. Women's history is being constantly developed here these days, although still struggling with many methodological and methodical issues. Gender as an analytical category (used abroad since 1980s), on the other hand, is being introduced here only recently.

PhDr. Jiří Rak

PhDr. Jiří Rak is an assistant professor at the Department of West-European Studies, Faculty of Social Science, Charles University in Prague. He specializes in modern Central European history, in modern Czech historical memory, and Czech European identity. He has written several scholarly monographs and many articles.

*FIELD MARSHALL SCHWARZENBERG AND THE BATTLE OF LEIPZIG
IN CZECH HISTORICAL MEMORY*

Karl Philipp, Prince of Schwarzenberg, the commander-in-chief of allied armies at Leipzig in 1813, was one of the most popular celebrities of his time, this popularity encompassing even the first proponents of Czech nationalism. After his death, he was mourned as a great Czech captain by the Czech nationalist press, one who had spread national glory throughout the whole Europe. However, his memory slowly waned into oblivion, a process supported by the fact that Czech nationalism turned towards liberal worldview during 1840s, acquiring liberal interpretations of the past (the Revolution and Bonaparte included) along the way. Thus, while contemporaries celebrated the Leipzig battle as a liberation from French hegemony over Europe, their descendants saw it as a beginning of anti-liberal reaction.

Only in 1913, during the Leipzig centennial, was the marshal remembered by Czechs on a large scale, and it was also for the last time. However, even then the optics changed completely again. The whole centennial was not a celebration of Napoleon's defeat, but a struggle with German nationalism, which attributed all merit in defeating the Corsican's armies to Prussia and other German states. In this case at least, the Czech public stood by the Habsburg monarchy, proclaimed Austria the sole and true victor of the war and proudly remembered massive contribution of Czech soldiers in Austrian uniform. During the following decades, Schwarzenberg has been effectively removed from Czech history, with the only exception of some military historiography. His Czech subordinates were meanwhile given as yet another example of the nation's bravery – in “foreign uniforms”, however.

PhDr. Michael Viktořík, Ph.D.

PhDr. Michael Viktořík, Ph.D. is an assistant professor at the Department of History, Philosophical Faculty, Palacky University in Olomouc. He is a member of the Institute for Regional Studies, and specializes in 19th and 20th century economic and social history, especially history of business class, as well as regional and military history. He has written several scholarly monographs and articles.

PUBLIC INVOLVEMENT OF OLOMOUC MALTSTERS

Olomouc malt houses used to be owned almost exclusively by Jewish businessmen. These malt houses belonged among the oldest and largest in Austria and they owners were, through their business and political connections, quite powerful citizens. They were seated in important economic and political offices (in Olomouc as well as at state level), were involved in religious life (not only) of Olomouc, and were important participants in the process of industrialization and urbanization of the city. This article deals with life and public involvement of three (four) generations of Olomouc maltsters.

Doc. PhDr. Jan Županič, Ph.D.

Doc. PhDr. Jan Županič, Ph.D. is an associate professor at the Institute for World History, Faculty of Arts, Charles University in Prague. He specializes in modern history of Central Europe, especially of Austria-Hungary and Germany, and of noble elites in 19th and 20th centuries. He has written several monographs and many scholarly articles.

NOBILITY IN MODERN CZECH SOCIETY

Since the Middle Ages, nobility constituted a privileged social elite. Its social standing was codified through many legal documents. These documents reflected specific developments of many European countries and therefore it is not very surprising that they were rather different from one another. Thanks to this, there were countries with numerous noble class (Hungary or Poland, for example), and, on the other hand, countries where noblemen were rather scarce, as is the case of the Czech Lands – here the rate of noblemen to commoners was 828:1 (about 1850). The main reason is that since the Middle Ages, numbers especially of lower nobility were in steady decline. Implications for the future of local society were interesting – the rich, but numerically underrepresented nobility constituted only a fragment of society, although with enormous possessions. There was no lower nobility to form a social bridge towards the bourgeoisie. On the other hand, ethnically Czech elites among commoners lacked any rich city-dwelling elites, which could overthrow old social systems from the other side. Result was that modern Czech society was made of two deeply divided extremes, as could be seen in the second half of the 19th century, when the respective paths of noble and bourgeois elites ran in their respective, and rather opposite, directions, and verbal resistance against the nobility has become one of the most important signs of “progressive” national politicians.

Translated by Mgr. Jiří Hutečka, Ph.D.

HISTORICA OLOMUCENSIA 37–2010

SBORNÍK PRACÍ HISTORICKÝCH XXV

PhDr. Ivana Koucká
Mgr. Jitka Pelikánová
(editorky)

Recenzenti Historica Olomucensia 37–2010, Sborník prací historických XXV:

PhDr. Marie Bahenská, Ph.D., Mgr. Zdeněk Hazdra, prof. PhDr. Ivan Jakubec, CSc.,
doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D., doc. PhDr. Pavel Kladiwa, Ph.D.,
PhDr. Miroslav Koudela, prof. PhDr. Jiří Malíř, CSc., PhDr. Heda Minaříková,
doc. PhDr. Dana Musilová, CSc., PhDr. Petr Popelka, Ph.D., Mgr. Vítězslav Prchal,
prof. PhDr. Ivan Šedivý, CSc., prof. PhDr. Dušan Uhlíř, CSc.,
doc. PhDr. Aleš Zářický, Ph.D.

Výkonná redaktorka: PhDr. Ivana Koucká
Odpovědná redaktorka: Mgr. Jana Kreiselová
Technická redaktorka: RNDr. Miroslava Kouřilová

Vydala a vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci
Křížkovského 8, 771 47 Olomouc
www.upol.cz/vup
e-mail: vup@upol.cz

Olomouc 2010
1. vydání

ISSN 1803-9561